

บทที่ 2

ทฤษฎีและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

เนื่องจากงานวิจัยนี้มีจุดเน้นที่การศึกษาชีวิตผู้คนที่ถูกนิยามว่า “เป็นอื่น” ณ เมืองชายแดน ดังนั้นกรอบแนวคิดทฤษฎีที่จะนำมาใช้ประกอบด้วย แนวคิดว่าด้วยความเป็นพลเมือง (Citizenship) แนวคิดการข้ามชาติ (Transnationalism) แนวคิดเมืองชายแดน (Border) และ วรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

แนวคิดความเป็นพลเมือง (Citizenship)

“ความเป็นพลเมือง คือ สิทธิขั้นพื้นฐานที่มีโชะอะไรอื่นนอกจาก สิทธิที่จะมีสิทธิ หากสิทธิดังกล่าว ซึ่งมีค่ามากเกินกว่าจะประมาณการได้หากถูกถอดถอนออกไป สิ่งที่คงเหลือก็คือ ความเป็นคนไร้รัฐ (stateless person) ที่ถูกทำให้เสื่อมเสียในสายตาของเพื่อนร่วมชาติ การดำรงตนอยู่ในทุกขณะเป็นความทรมานจากรัฐ ภายใต้พรมแดนที่เรามีความสุขที่จะดำรงอยู่... เขาอาจจะมีความสุขสนุกสนานในชีวิต ที่แม้ว่าจะถูกจำกัดในสิทธิและปรากฏตัวในฐานะคนต่างด้าว และเหมือนเช่นคนต่างด้าวทั่วไป ที่ถูกถอดถอนสิทธิที่จะเข้าถึงสิทธิใดๆ” (Earl Warren, Chief Justice, US Supreme Court, 1958 อ้างใน Somers: 2008, p.1)

เมื่อกล่าวถึง “ความเป็นพลเมือง” ยังคงมีการถกเถียงกันอย่างกว้างขวางในแวดวงวิชาการทั้ง สังคมศาสตร์ รัฐศาสตร์ นิติศาสตร์ และปรัชญา ที่ยังไม่มีข้อตกลงร่วมกันที่แน่ชัดในการนิยามความหมายความเป็นพลเมืองโดยเฉพาะอย่างยิ่งในปัจจุบัน จึงพบว่าเกิดคำคุณศัพท์จำนวนมากมายที่มาขยายความเป็นพลเมือง เช่น economic citizenship, cultural citizenship, transnational citizenship, world citizenship, global citizenship, postnational citizenship, flexible citizenship เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ในระดับหนึ่งเมื่อเอ่ยถึงความเป็นพลเมืองสามารถจำกัดขอบเขตได้อย่างกระชับและตรงประเด็นในความหมายที่มีลักษณะ 2 ประการเป็นองค์ประกอบ ความเป็นพลเมืองประกอบด้วย นัยของการสร้างสมาชิกภาพ (membership) ในระบบการเมือง ดังนั้นความเป็นพลเมืองจึงหลีกเลี่ยงไม่ได้ที่จะเกี่ยวข้องกับกระบวนการวิภาษวิธีระหว่างการควมรวมและการกีดกัน (inclusive and exclusive) กล่าวได้ว่าการเป็นประชาชน/พลเมือง เป็นกระบวนการที่มีลักษณะสากลและรวมคนเข้ามาในหน่วยปกครองเดียวกัน (universalistic and inclusive) แต่ในอีกด้านหนึ่งก็นำไปสู่การสร้างเสริมวัฒนธรรมที่มีลักษณะเฉพาะเจาะจง พร้อมทั้งได้กั้นลักษณะทางวัฒนธรรมที่แตกต่างออกไปด้วย (culturally specific and exclusive) (Castles:2005,p.689) ซึ่งบรรดาคนที่ถูกกีดกันออกจากรัฐ-ชาติด้วยวัฒนธรรมที่แตกต่างจาก “วัฒนธรรมชาติ”

ความเป็นพลเมืองคืออะไร

องค์ประกอบที่สำคัญ 2 ประการของความเป็นพลเมืองดังกล่าวข้างต้น ได้เปิดประเด็นสู่การอภิปรายอย่างลึกซึ้งถึงสาระสำคัญของความเป็นพลเมืองในโลกยุคปัจจุบันที่ความหมายดังกล่าวถูกตีความ แปรเปลี่ยน กลับด้านอย่างรวดเร็ว แต่ก็มีข้อตกลงในจุดร่วมกันเล็กน้อยของบรรดานักวิชาการที่ศึกษาความเป็นพลเมือง โดยยอมรับในหลักการที่ว่า แกนกลางในการอธิบายความเป็นพลเมืองคือรูปแบบสมาชิกภาพในชุมชน ซึ่งมีรากฐานมาจากแนวคิดปรัชญาการเมืองที่สำคัญ 2 สายคือ สายเอเธนส์ และสายโรมัน

สำหรับสายเอเธนส์ (The Athenians) เป็นการอธิบายความเป็นพลเมืองในฐานะสมาชิกในสังคมการเมืองที่ปรากฏตัวในฐานะภาคปฏิบัติของการปกครองตนเอง (self-governance) ร่วมกันของสมาชิกในชุมชนการเมือง โดย Aristotle กล่าวว่าความเป็นพลเมืองดำรงฐานะทั้งการเป็นผู้ปกครองและผู้ถูกปกครอง ซึ่งนัยของความเป็นพลเมืองจึงสะท้อนเรื่องของส่วนรวม กลุ่มคนที่มีส่วนร่วมในกิจกรรมทางสังคมการเมือง

อิทธิพลที่เกิดจากแนวคิดความเป็นพลเมืองของ Aristotle นำไปสู่ปรากฏการณ์ที่เรียกว่า “ความเป็นพลเมืองที่กระตือรือร้น” ซึ่งได้ก่อรูปให้เกิดความเข้าใจผ่านทั้งงานของ Machiavelli และ Rousseau และแสดงบทบาทที่สำคัญในการก่อรูปความคิดการปฏิวัติอเมริกาและการปฏิวัติฝรั่งเศส และแนวคิดความเป็นพลเมืองดังกล่าวได้รับการฟื้นฟูให้มีชีวิตชีวาอีกครั้งในกลางศตวรรษที่ 20 โดย Hannah Arendt และได้ถูกเรียกในลักษณะร่วมกันว่าแนวคิดสายสาธารณะ (Republic tradition of citizenship) ที่เน้นการให้ความสำคัญกับความเป็นพลเมืองในฐานะของการเมืองในเรื่องการยอมรับและตระหนักรู้ (politics of recognition)

สายโรมัน (Roman thought) เทียบเคียงความเป็นพลเมืองเป็นเรื่องของปัจเจกบุคคลที่ครอบครองสิทธิโดยชอบธรรม โดยที่สิทธิดังกล่าวได้รับการคุ้มครองปกป้องโดยผู้ปกครองของพวกเขา ซึ่งแนวคิดสายโรมันนี้เองได้นำไปสู่สายธารทางความคิดความเป็นพลเมืองร่วมสมัยที่มีลักษณะสำคัญ 2 ประการ คือ

1. ทัศนะในการทำความเข้าใจความเป็นพลเมืองในฐานะรูปแบบที่เป็นทางการตามกฎหมาย กล่าวคือ ความเป็นพลเมืองคือการครอบครองสถานะทางกฎหมายเพื่อเข้าสู่อำนาจมีสิทธิต่างๆ

2. พลเมืองที่ครอบครองสิทธิภายใต้กฎหมาย จึงเป็นพลเมืองที่ใช้สิทธิต่างๆได้อย่างเต็มที่ ซึ่งนำไปสู่การนิยามความหมายความเป็นพลเมืองร่วมสมัยที่คุ้นเคยโดย T.H. Marshall ที่กล่าวถึงสิทธิ 3 ประการที่ประกอบสร้างความเป็นพลเมืองได้แก่ สิทธิทางกฎหมาย (civil rights) สิทธิทางการเมือง

(political rights) และสิทธิทางสังคม (social rights) สิทธิทั้ง 3 ด้านนี้มีลักษณะที่สัมพันธ์กันอย่างมีวิวัฒนาการ และพัฒนาเป็นแนวคิดที่เรียกว่าสายเสรี (Liberal tradition of citizenship) ที่เน้นเรื่องสิทธิภายใต้กฎหมาย

อาณาเขตของความเป็นพลเมือง: ภายในบริบทการเมืองหรือข้ามพ้นการเมือง

เมื่อยอมรับร่วมกันในความหมายของความเป็นพลเมืองว่าคือรูปแบบของสมาชิกภาพในชุมชน แม้ว่าจะแตกต่างกันในรูปแบบสมาชิกภาพระหว่าง Republic tradition of citizenship และ Liberal tradition of citizenship ก็ตาม แต่ทั้งสองกระแสคิดในระยะแรกก็ยอมรับร่วมกันว่าชุมชนที่เป็นที่ตั้งของสมาชิกภาพคือ ชุมชนทางการเมือง

แนวคิดเรื่องความเป็นพลเมืองที่ผูกโยงกับความเป็นรัฐสมัยใหม่ ส่งผลให้การกำหนดความเป็นพลเมืองให้กับใครนั้น เป็นหน้าที่ของรัฐบาลในฐานะสถาบันทางสังคมการเมืองสมัยใหม่ ที่อ้างถึงการผูกขาดความชอบธรรมในการใช้อำนาจเหนือเขตแดนของตน โดยใช้การควบคุมทางสังคมและชีวิตของปัจเจกบุคคลผ่านระบบกฎหมาย ระบบการศึกษา วัฒนธรรมหลักในฐานะอุดมการณ์ ซึ่งนักวิชาการได้ให้นิยามกว้างๆว่าเป็นประเภทของพลเมืองชาติ (national citizenship)

แม้ว่าการศึกษาแนวคิดความเป็นพลเมือง จะได้รับการตอกย้ำจากบรรดาผลงานทางวิชาการจำนวนมาก แต่อย่างไรก็ตามในช่วงทศวรรษที่ผ่านมาแนวคิดนี้ได้ถูกท้าทายเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะในประเด็นเรื่องการผูกขาดความชอบธรรมในการนิยามความเป็นพลเมือง การเน้นถึงความโดดเด่นของความเป็นปัจเจกบุคคลที่ก้าวข้าม แยกออกจากรัฐหรือพื้นที่สาธารณะ ส่งผลให้ตำแหน่งแห่งที่ของความเป็นพลเมืองขยายไปยังปริณทลความเป็นส่วนตัว ซึ่งก็รวมถึงความพยายามขยายขอบเขตใหม่ของความเป็นพลเมืองเข้าไปทั้งในสถานที่ทำงาน (workplace) ตลาด (marketplace) ละแวกบ้าน (neighborhood) สหภาพ (union) และในขบวนการเคลื่อนไหวทางการเมือง ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดการปกครองตนเองที่ได้รับอิทธิพลจาก Aristotle ที่ประยุกต์ขอบเขตที่ไม่ใช่รัฐเข้าสู่การอภิปรายตำแหน่งแห่งที่ของความเป็นพลเมืองผ่านสถานภาพ “ประชาคม” (civic society)

ในกระแสคิดสายเสรีก็เกิดการเปลี่ยนแปลงจากที่เน้นฐานเรื่องสิทธิภายใต้กฎหมายที่ได้รับการปกป้องจากผู้ปกครอง ปรากฏการณ์การอ้างสิทธิโดยชอบธรรมที่แยกออกจากการแทรกแซงโดยรัฐ นักวิชาการบางคนได้เผยแพร่ความเข้าใจสิทธิของปัจเจกบุคคลที่จะได้รับการประกันมาตรฐานการอยู่ดีมีสุขทางเศรษฐกิจซึ่งรวมถึงสิทธิการมีงานที่เหมาะสม การมีส่วนร่วมได้ส่วนเสียกับนโยบายการเงินในสังคม และสิทธิที่สมบูรณ์และมีความหมายในโครงการสวัสดิการทางสังคม ซึ่งเรียกพลเมืองแบบนี้ว่า “economic citizenship” รวมทั้งยังเกิดการขยายมุมมองเรื่องสิทธิไปยังชนกลุ่มน้อย เพื่อตระหนักและยอมรับ “cultural citizenship” ในชุมชนที่มีความแตกต่างหลากหลายทางชาติพันธุ์ เป็นต้น

ส่งผลให้ปัจจุบันความคิดทางการเมืองและกฎหมาย เต็มเปี่ยมไปด้วยการกล่าวถึงความเป็นพลเมือง ไม่ว่าจะเป็นเน้นไปที่ความเป็นพลเมืองที่เท่าเทียม (equal citizenship) ความเป็นพลเมืองประชาธิปไตย (democratic citizenship) ความเป็นพลเมืองทางสังคม (social citizenship) หรือความเป็นพลเมืองพหุวัฒนธรรม (multiculture citizenship) รวมทั้งการกล่าวถึงความเป็นพลเมืองในแง่ของตำแหน่งแห่งที่ความเป็นพลเมืองสถิตอยู่ เช่น ความเป็นพลเมืองในประชาสังคม ความเป็นพลเมืองในสถานที่ทำงาน ความเป็นพลเมืองหลังรัฐชาติ (postnational citizenship)

รัฐ-ชาติกับความเป็นพลเมือง

ที่ผ่านมาความเป็นพลเมืองถูกทำให้เชื่อว่าเป็นกลุ่มของสถาบันและปฏิบัติการที่จำเป็นต้องเกิดขึ้นภายในชุมชนทางการเมือง ซึ่งในยุคปัจจุบันรูปแบบของชุมชนทางการเมืองล่าสุดคือ รัฐ-ชาติ แม้ว่าประวัติศาสตร์ของความเป็นพลเมืองจะเกิดก่อนพัฒนาการของรัฐ-ชาติ แต่ในปัจจุบันลักษณะความเป็นพลเมืองแห่งชาติและชาติ/ประเทศในฐานะที่ตั้งของความเป็นพลเมืองเป็นหลักการที่ได้รับการยอมรับ

อย่างไรก็ตาม ความเป็นพลเมืองได้รับการท้าทายในแนวคิดภายหลังการสิ้นสุดลงของสงครามโลกครั้งที่ 2 ที่เรียกกันว่า Postwar era หรือ Postnational ที่ความเป็นสมาชิกในสังคมได้เข้าไปแทนที่รูปแบบความเป็นสมาชิกสังคมแห่งชาติในลักษณะตรงข้ามแบบ ระหว่างพลเมืองแห่งชาติกับคนต่างด้าว (the national citizen and the alien) โดยการรวมประชากรที่ก่อนหน้านี้อาจถูกนิยามว่าเป็นคนข้างนอกการเมืองชาติ สิทธิที่เคยใช้ในนามของพื้นฐานความเป็นพลเมืองแห่งชาติถูกขยายตัวออกไป ซึ่งการแปรเปลี่ยนความเป็นพลเมืองดังกล่าวจำเป็นต้องอาศัยความเข้าใจและพื้นฐานใหม่แห่งแนวคิดความเป็นพลเมืองที่เรียกว่า Posnational Citizenship (Soysal: 1994, pp.137) แนวคิดนี้ดูเหมือนว่าจะได้รับการต่อยอดผ่านความสำเร็จในการบูรณาการการรวมกลุ่มระดับภูมิภาคในยุโรปที่พัฒนามาเป็น “สหภาพยุโรป” (EU) ในปัจจุบัน

สำหรับความคิดความเป็นพลเมืองที่มีการนำเสนอใหม่นั้นตระหนักถึงความแตกต่างระหว่างแบบจำลองความเป็นพลเมืองแห่งชาติกับความเป็นสมาชิกของผู้อพยพเข้าในประเทศเจ้าบ้าน จึงมีนักวิชาการที่ศึกษารูปแบบของความเป็นสมาชิกในสังคม เช่นแนวคิดที่นำเสนอโดย Tomas Hammar ศึกษาความเป็นสมาชิกในสังคมของ ขคนต่างชาติที่เข้ามาอาศัยในรัฐใดรัฐหนึ่งนั้นเป็นเวลานาน และเป็นคนที่ต้องครอบครองสิทธิที่สำคัญควรที่จะได้รับการจัดประเภทในสังคมแบบใหม่ที่เขาเรียกว่า denizen หรือแนวคิด dual membership ที่ให้ความสำคัญกับผู้อพยพเข้าในฐานะของสมาชิกในสังคม ซึ่งกล่าวได้ว่าแนวคิดทั้งสองประการ เป็นการอธิบายภาพความเปลี่ยนแปลงในความเป็นพลเมืองที่เกิดขึ้นในยุโรป โดยมีจุดเน้นที่สำคัญอยู่ที่การขยายขอบข่ายของฐานคิดเรื่องอาณาเขตของรัฐ

สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ	
ห้องสมุดงานวิจัย	
วันที่.....	25.08.2555
เลขทะเบียน.....	246389
เลขเรียกหนังสือ.....	

อย่างไรก็ตามสำหรับ Soysal เห็นว่าแบบจำลองความเป็นพลเมืองหลังชาติ เป็นการสร้างระบบใหม่และจัดโครงสร้างความเป็นพลเมืองแบบใหม่ที่จะเผยให้เห็นถึงการเปลี่ยนรูปในสถาบันของความเป็นพลเมืองอย่างลึกซึ้ง โดยการทำความเข้าใจแบบจำลองความเป็นพลเมืองหลังชาติจะต้องก้าวข้ามความเป็นรัฐ-ชาติ ซึ่ง Soysal ได้เปรียบเทียบให้เห็นความแตกต่างระหว่างแบบจำลองความเป็นพลเมืองแห่งชาติและความเป็นพลเมืองหลังชาติดังนี้

ตารางที่ 1 เปรียบเทียบประเด็นและลักษณะสำคัญระหว่าง National Citizenship Model และPostnational Citizenship Model

ประเด็น	National Citizenship Model	Postnational Citizenship Model
ระยะเวลาการก่อตัว	ตั้งแต่ศตวรรษที่ 19-กลางศตวรรษที่ 20 ซึ่งเป็นช่วงการประกอบสร้างแบบจำลองความเป็นพลเมืองชาติ ผ่านกลไกทั้งทางการเมืองและสังคม เช่น มีการเลือกตั้งทั่วไป การให้การศึกษา การสร้างความเป็นอื่นผ่านกฎหมายคนเข้าเมือง กฎหมายคนต่างด้าว และการสร้างระเบียบกำกับคนต่างด้าว และพลเมืองผ่านบัตรประชาชน หนังสือเดินทาง	ก่อรูปในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ที่เกิดการเคลื่อนย้ายของสินค้าและผู้คน และแรงงานอพยพข้ามพรมแดนจำนวนมากเป็นปัจจัยที่กระตุ้นให้เกิดกระบวนการก่อรูปความเป็นพลเมืองหลังชาติ
เขตแดน	ความเป็นพลเมืองผูกพันกับเขตแดนที่สะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับปัจเจกบุคคล ความเป็นพลเมืองจึงอยู่ในขอบเขตของรัฐ-ชาติ แสดงให้เห็นมิติของการทาบทับกันระหว่างสมาชิกภาพ	รูปแบบนี้พรมแดนของความเป็นสมาชิกภาพมีลักษณะไหลลื่น การเป็นสมาชิกในสังคมหนึ่ง ไม่จำเป็นต้องมีสถานะความเป็นพลเมืองตามกฎหมายเท่านั้น เช่น แรงงานตุรกีที่ทำงานในฝรั่งเศส

ประเด็น	National Citizenship Model	Postnational Citizenship Model
	และเขตแดนที่ลงตัว	เป็นสมาชิกในสังคมการเมืองฝรั่งเศสได้โดยไม่ต้องมีฐานะพลเมือง
ความสอดคล้องระหว่างสมาชิกภาพกับเขตแดน	ความเป็นพลเมืองมีลักษณะที่มีความสม่ำเสมอและเป็นเอกลักษณ์เดียวกันภายในเขตแดนรัฐ	ความเป็นพลเมืองหลังชาติมีนัยที่หลายหลากของความเป็นสมาชิกภาพ เช่น คนที่อาศัยอยู่อย่างถาวรโดยถูกกฎหมาย ผู้ลี้ภัยทางการเมือง ซึ่งเข้าถึงสิทธิต่างๆได้ แม้จะไม่เสมอภาคกับพลเมืองชาติก็ตาม
สิทธิและสิทธิพิเศษ	พลเมืองทุกคนได้รับสถานะทางสิทธิและสิทธิพิเศษต่างๆ ที่เหมือนกันภายใต้กฎหมาย	ความเป็นพลเมืองมีสถานะที่หลากหลาย มิได้ถูกกำหนดด้วยรูปแบบเดียวกันหมด
พื้นฐานของความเป็นสมาชิกภาพ	สัญชาติเป็นแหล่งของการได้รับการปฏิบัติที่เท่าเทียมกันระหว่างสมาชิก	ลักษณะความเป็นบุคคลสากล แทนที่เรื่องสัญชาติ ผ่านแนวคิดสิทธิมนุษยชนสากล
แหล่งของความชอบธรรม	ความชอบธรรมในสิทธิของปัจเจกบุคคลถูกกำหนดและกำกับโดยรัฐ-ชาติ	ความชอบธรรมของบรรดาชุมชนข้ามชาติ ดำเนินการผ่านประเพณีประมวลข้อกฎหมายระหว่างประเทศ
องค์การของสมาชิกภาพ	สังกัดในรัฐ-ชาติ	สังกัดในรัฐ-ชาติ

ที่มา : Soysal (1994) P.140

ความเป็นพลเมือง ในสังคมไทย

การเปลี่ยนผ่านเข้าสู่รัฐสมัยใหม่ เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นพร้อมกับจิตสำนึกของความเป็นชาติ ที่พยายามแสวงหา “ความใหม่” ด้วยการสร้างอัตลักษณ์ของความเป็นชาติ ที่ควบคู่กับองค์ประกอบของรัฐชาติ ในการควบคุมเขตแดนและการรวมประชากรในเขตแดนนั้นเข้าสู่ความเป็นพลเมืองแห่งชาติ

เมื่อก้าวถึงแนวคิดรัฐ-ชาติสมัยใหม่ คงต้องพิจารณาถึงความหมายของคำทั้งสองที่แยกจากกัน ด้วยเครื่องหมายยัติภังค์ (hyphen) งานของ Craig J. Reynolds (2547: หน้า 6-7) ได้นำเสนอให้เห็นความหมายของคำทั้งสองว่ามีความแตกต่างกันอย่างสิ้นเชิง แต่ต้องดำรงอยู่ร่วมกันเพื่อเติมเต็มส่วนที่ขาดหายไปของกันและกัน เวลาที่กล่าว “รัฐ” (state) จะหมายถึงองค์กรที่มีโครงสร้างและลำดับชั้นของการบังคับบัญชา ที่มาพร้อมกับการสั่งการและการควบคุม เพื่อนำไปสู่ระเบียบของสาธารณะ รัฐสามารถใช้ทั้งกำลังและนโยบายเพื่อบรรลุสู่ระเบียบของสังคมในฐานะที่เป็นการรักษาไว้ซึ่งผลประโยชน์สาธารณะ ดังนั้นเมื่อก้าวถึงรัฐ จึงมักเห็นสิ่งที่เป็นรูปธรรมตามมาไม่ว่าเป็นระบบราชการที่มีการตัดสินใจอย่างเป็นเหตุเป็นผล หรือการจัดเก็บรายได้ การใช้จ่ายและการจัดทำงบประมาณ อย่างไรก็ตาม “รัฐ” เองก็ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์จากสังคมต่างๆทั่วโลก ในประเด็นเรื่องความชอบธรรม เนื่องจากระบอบที่จะควบคุมรัฐอาจเป็นระบอบที่ใช้กำลังในการนำไปสู่การควบคุมรัฐ หรือแม้กระทั่งระบอบที่มาจากทางเลือกตัวเอง ที่พรรคการเมืองสามารถควบคุมรัฐและใช้อำนาจในการจัดตั้งกองกำลังของตนเองเพื่อปกป้องประโยชน์สาธารณะนั้น อาจนำมาซึ่งความไม่ชอบธรรมในการใช้อำนาจต่อสมาชิกบางกลุ่มในรัฐได้

ความเป็นชาติ (nation) ยังมีความหมายที่ยิ่งใหญ่และจับต้องแทบไม่ได้เลย ชาติปรากฏตัวขึ้นจากอารมณ์ ความรู้สึกและความโหยหวนถึงอดีต (nostalgic) สำหรับคนที่ตกอยู่ในภาวะสงครามการต่อสู้ ชาติจะเป็นสิ่งที่แสดงถึงความโศกเศร้าเสียใจได้เท่าๆกับการแสดงความภาคภูมิใจที่ได้ปกป้องชาติ ชาติจึงเป็นเสมือนสิ่งที่ได้รับการทนุถนอมรักอย่างเท่าเทียมกันของคนในชาติ การร่วมแบ่งปันความรู้สึกดังกล่าวช่วยทำให้เกิด “ชุมชนชาติ” (the nation community) ที่ เชื่อมร้อยผู้คนเข้าหากัน และได้รับความชอบธรรมจากคนในชาตินั้นๆ ดังนั้น ชาติจึงเป็นชุมชนที่ชอบธรรมเพียงชุมชนเดียวในสายตาปัจเจกบุคคลที่เป็นสมาชิกในชุมชนชาติ เพราะชาติคือจิตวิญญาณ (ของคนที่ยาแล้วที่สละชีวิตเพื่อชาติ-ผู้เขียน) ขณะที่ “รัฐ” เป็นร่างทรงที่สถิตชาติ เพื่อให้รัฐเป็นเกราะในการปกป้องความเป็นชาติไว้

รัฐและชาติมีความหมายที่แตกต่างกัน และยากที่จะตัดความสัมพันธ์ที่สลับซับซ้อนของคำทั้งสองออกจากกัน เพราะรัฐและชาติต่างต้องพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันอย่างมาก เพื่อที่จะเติมเต็มบทบาทในการปกป้องประโยชน์สาธารณะโดยรัฐ จำเป็นต้องเรียกร้องการความจงรักภักดีของคนในรัฐด้วยการเสียสละชีวิตเพื่อชาติ ขณะที่ชาติก็ขาดโครงสร้างสถาบันที่ชัดเจน ดังนั้นรัฐเท่านั้นที่จะเติมเต็มส่วนนี้ได้ ดังนั้นความสัมพันธ์ของรัฐและชาติไม่เพียงแต่จะพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันแล้ว ความสัมพันธ์ดังกล่าวยัง

ดำรงไว้ซึ่งความไม่แน่นอนและสามารถผันแปรไปได้ รวมทั้งยังสามารถนำไปสู่ชนวนความขัดแย้งระหว่างกันได้อีกด้วย

เนื่องจากความไร้รัฐที่เกิดขึ้นในสังคมไทย เป็นปรากฏการณ์หนึ่งที่เกิดจากการนิยามความเป็นพลเมืองในสังคมไทยในฐานะสถาบันที่หลอมรวมความเป็นรัฐ-ชาติขึ้น ดังนั้นจึงมีความจำเป็นที่ต้องทำความเข้าใจในประวัติศาสตร์ของความเป็นพลเมืองในสังคมไทยที่มีความเปลี่ยนแปลงไปตามบริบททางการเมืองในแต่ละยุคสมัย

สังคมไทยในอดีต เป็นสังคมที่มีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ เนื่องด้วยสำนึกความคิดว่าด้วย “ชาติ” ยังไม่ได้สถาปนาในสังคม งานของเสกสรรค์ ประเสริฐกุล (2551) อธิบายให้เห็นว่ารัฐไทยในสมัยโบราณมีชาติพันธุ์ต่าง ๆ ทั้งที่เป็นชาวพื้นเมืองและผู้อพยพเข้ามาจากต่างแดนอยู่ร่วมกันภายใต้ศูนย์อำนาจที่มีชาวไทยเป็นผู้ปกครองหลายสิบชนชาติ ประกอบกับการมีกำลังคนไว้ในสังกัดมากเท่าไรก็จะยิ่งเพิ่มอำนาจให้แก่เจ้านายมากเท่านั้น ความรุ่งเรืองของอาณาจักรจึงขึ้นอยู่กับจำนวนคนที่อยู่ภายใต้การปกครอง นโยบายของสังคมดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงการให้ความสำคัญกับคุณค่าของคนในฐานะที่เป็นกำลังของอาณาจักรโดยไม่จำกัดเชื้อชาติ เห็นได้จากข้อมูลทางประวัติศาสตร์ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่ชี้ให้เห็นว่าเมื่อสงครามในแต่ละครั้งสิ้นสุดลง ฝ่ายที่ชนะมักจะกวาดต้อนผู้คนของฝ่ายที่แพ้สงครามไปเป็นจำนวนมาก รวมถึงการเข้ายึดเมืองต่าง ๆ ผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งในอาณาจักรตน และก็จะพบว่าคนต่างบ้านต่างเมืองเหล่านั้นได้ผสมกลมกลืนเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรใหม่ในท้ายที่สุด

สำหรับสยาม สำนึกเรื่องชาติ เป็นสิ่งที่สร้างขึ้นพร้อมกับการสร้างรัฐสมัยใหม่ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงดำเนินนโยบายนอกจากการรวมศูนย์อำนาจการปกครองเข้าสู่ส่วนกลางที่ได้รับจากประสบการณ์ของประเทศเพื่อนบ้านภายใต้ระบอบอาณานิคมแล้ว ประการต่อมาที่พระองค์ดำเนินการคือ บูรณาการคนในสังคมในสมัยรัชกาลที่ 5 ให้มีความเป็นเอกภาพ ผ่านการนิยามความเป็นคนไทยกับคนอื่นขึ้นมา ในสมัยการปฏิรูประบอบราชการ โดยส่งคนจากกรุงเทพไปปกครองคนในพื้นที่ต่าง ๆ ภายใต้แผนที่ยสยาม ด้วยมองว่าบรรดาเจ้า/ผู้ปกครองในท้องถิ่นเป็นเสมือน “ผู้ถูกปกครอง” โดยกรุงเทพ อำนาจในการแต่งตั้งผู้ปกครองจึงเป็นเรื่องของกรุงเทพที่จะตัดสินใจแต่งตั้งใครไปปกครองพื้นที่ใดก็ได้

ความหลากหลายทางชาติพันธุ์ที่มีมาตั้งแต่รัฐจารีต ถูกมองว่าเป็นปัญหาในการสร้างรัฐ-ชาติสมัยใหม่ เพราะ Concept รัฐ-ชาติ นั้นมาพร้อมด้วยชุดการทำให้ความหลากหลายของชาติพันธุ์ถูกบูรณาการให้เป็นหนึ่งเดียวภายใต้แนวคิดชาตินิยม และมองว่าชาติพันธุ์ที่ไม่ใช่ไทยมีฐานะต่ำต้อยกว่าตนเองซึ่งถือว่าเป็นอคติที่ยังดำรงอยู่สืบทอดต่อมาจนถึงในปัจจุบัน

ความเป็นพลเมืองในช่วงรัฐสมัยใหม่ยุคต้น

ความเปลี่ยนแปลงในสังคมสยามเกิดขึ้นเมื่อเปิดประเทศเข้าสู่การค้ากับโลกตะวันตกนับตั้งแต่ สมัยรัชกาลที่ 4 จนกระทั่งในสมัยรัชกาลที่ 5 การสร้างความเป็นพลเมืองในสยามเริ่มปรากฏชัดเจนขึ้น แต่ในเนื้อหาของความเป็นพลเมืองมิได้มีความหมายที่คับแคบ เนื่องจากการขยายตัวของลัทธิอาณานิคม ตะวันตกในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ทำให้การขยายอำนาจของราชสำนักส่วนกลางพยายามผูกพันคนใน ประเทศราชและหัวเมืองต่างๆ ให้ยอมรับอำนาจการบริหารปกครองจากกรุงเทพเป็นสำคัญ โดยผ่านการ จัดตั้งระบบมณฑลเทศาภิบาลขึ้นเพื่อรวมศูนย์อำนาจการปกครองเข้าสู่ส่วนกลาง รวมทั้งสถาปนา อุดมการณ์ “ความเป็นชาติสยาม” เดียวกันไปยังกลุ่มคนที่ต่างชาติพันธุ์ในฐานะของพลเมืองสยามที่มีได้ จำกัดเพียงคนไทยเท่านั้น ดังนั้นในช่วงเวลาดังกล่าว พลเมืองสยามจะเป็นชนกลุ่มใดหรือชาติพันธุ์ใดก็ได้ที่อยู่ในอาณาเขตปกครองของสยามในแง่พื้นที่และเขตแดนเป็นสำคัญ จะเห็นได้ว่าแนวคิดนี้ส่งผลให้ ทั้งคนลาว คนมอญ คนเขมร คนล้านนา ต่างถือว่าเป็นพลเมืองสยามด้วยกันทั้งนั้น การสร้างความรู้สึกร่วมกันเป็นชาติร่วมกันแก่ชนทุกกลุ่ม ถือว่าเป็นภารกิจสำคัญประการหนึ่งของการสร้างความเป็นเอกภาพของ ผู้คนในเขตแดนและบูรณาการอำนาจอธิปไตยของรัฐชาติสมัยใหม่ ครอบคลุมไปที่คนกลุ่มต่างๆ ที่ หลากหลายทางชาติพันธุ์ยอมรับการเป็น “คนในบังคับสยาม” กล่าวคือยอมรับในอำนาจการบริหารของ รัฐกรุงเทพฯ มีความภักดีต่อกษัตริย์สยาม และทำมาหากินอย่างสุจริตเป็นสิ่งที่เพียงพอสำหรับรัฐสยาม สมัยใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 5

สำหรับในดินแดนอีสานในปัจจุบัน เป็นดินแดนหนึ่งที่มีการช่วงชิงนิยามความเป็นพวกเดียวกัน กับความเป็นอื่น ระหว่างจักรวรรดินิยมฝรั่งเศสกับราชอาณาจักรสยาม ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ดำเนินนโยบายสร้างสำนึกความเป็นพวกเดียวกัน ไม่ใช้การเปลี่ยนให้คนลาว ในบริเวณนี้ กลายเป็น “คนชาติพันธุ์ไทย” แต่เป็นการสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในฐานะของ ความเป็นคนชนชาติไทย

แนวคิดพลเมืองสยามเปลี่ยนแปลงอีกครั้งในสมัยรัชกาลที่ 6 จากบริบททางสังคมที่เปิดการค้า กับต่างชาติมากขึ้นตามระบบเศรษฐกิจโลกาภิวัตน์ ผนวกกับการรับอารยธรรมตะวันตกจากชนชั้นนำ สยาม โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระมหากษัตริย์ที่ได้รับความคิดจากตะวันตกเมื่อครั้งทรงศึกษาในต่างแดน ส่งผลให้สำนึกในศักยภาพของมนุษย์เกิดความเปลี่ยนแปลงในสมัยรัชกาลที่ 6 เกิดการอธิบายสำนึกใน ศักยภาพของมนุษย์ใหม่ทั้งฐานะของกษัตริย์ที่มองพระองค์เองเป็นมนุษย์ รวมทั้งมุมมองต่อราษฎรก็ เปลี่ยนแปลงไป มองว่าราษฎรเป็นส่วนหนึ่งของรัฐและมีหน้าที่ในฐานะพลเมืองที่เป็นส่วนย่อยของ องค์ภาพพในสังคมโดยรวม และในสถานการณ์ที่การค้าขายกับต่างชาติขยายตัวมากขึ้นความต้องการ กำลังคนเพื่อการผลิตจำนวนมากก็เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นควบคู่มา ดังนั้นจึงเป็นครั้งแรกที่สยามประกาศใช้

กฎหมายหรือหลักการที่เป็นลายลักษณ์อักษรขึ้น เพื่อกำหนดเงื่อนไขความเป็นพลเมืองที่ชัดเจนขึ้น จากเหตุผลสำคัญ 2 ประการ (ศศิประภา จันทะวงศ์: 2552, หน้า 47-48)

ประการแรก เพื่อกำหนดสังกัดบุคคล เนื่องจากการลงนามในสนธิสัญญาเบาว์ริง ซึ่งส่งผลให้ในรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 เกิดประเด็นเรื่องคนในสังกัดของสยามและตะวันตกที่นำไปสู่การขัดแย้งกัน รวมทั้งในสยามมีกลุ่มคนที่ไม่สามารถบอกได้ว่าเป็นคนในบังคับหรือคนในการป้องกันของชาติใด เช่น คนจีน เนื่องจากสยามไม่ได้มีสนธิสัญญาใด ๆ กับประเทศจีน ดังนั้นคนจีนที่อาศัยในสยามจึงเสมือนว่ามีได้อยู่ในบังคับของชาติใด ขณะเดียวกันรัฐบาลจีนได้ประกาศพระราชบัญญัติสัญชาติจีนในปี พ.ศ. 2452 ที่คุ้มครองคนจีนในต่างแดน ทำให้สยามประสบปัญหาในการควบคุมคนจีน ทางออกหนึ่งในการแก้ปัญหา คือ การพยายามทำให้คนจีน “กลายเป็นไทย” ด้วยกฎหมายสัญชาติไทยที่ประกาศใช้ อันรวมถึงการแปลงสัญชาติ และในสัญชาติแก่คนที่เกิดในเขตแดนสยาม

ประการที่สอง ได้แก่ความต้องการพลเมือง เนื่องจากสยามในสมัยนั้นพลเมืองยังมีน้อย ไม่เพียงพอต่อความต้องการแผ่ขยายความเป็นชาติ ดังนั้นการดึงเอากลุ่มชนต่าง ๆ เข้ามาเป็นพลเมืองสยามจึงเป็นเรื่องจำเป็น

เห็นได้ว่าความเป็นพลเมืองในระยะแรกของสยาม มีได้แก่คนที่แตกต่างทางชาติพันธุ์หรือวัฒนธรรมออกจากสังคม ตรงข้ามได้รวมคนต่าง ๆ เหล่านี้เข้าไว้ในฐานะพลเมืองสยาม แม้ว่าจะมีอคติในการดูแคลนบรรดาคนต่างชาติพันธุ์ว่าเป็น “คนป่า” เป็นต้น แต่ก็ยังคงมีความพยายามที่จะบูรณาการคนต่างชาติพันธุ์ให้มีเอกลักษณ์ “ความเป็นไทย” ผ่านระบบภาษา การศึกษา และการแปลงสัญชาติเป็นสำคัญ

นัยที่สำคัญของการก้าวสู่ความเป็นรัฐสมัยใหม่ของสยาม ที่สำคัญคือการตรากฎหมายในสมัยพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ส่งผลให้กฎหมายกลายมาเป็นกลไกที่สำคัญในการเปลี่ยนผู้คนต่างชาติพันธุ์เข้าสู่การเป็นพลเมืองของสยาม แม้ว่าจะมีความแตกต่างในภาษา วัฒนธรรม แต่สามารถดำรงอยู่ร่วมกันภายใต้ความเป็นพลเมืองสยามตามกฎหมายที่บัญญัติ หรือเข้ากับหลักที่ Castles ศึกษาไว้ว่าการเป็นประชาชน/พลเมือง เป็นกระบวนการที่มีลักษณะสากลและรวมคนเข้ามาในหน่วยปกครองเดียวกัน (universalistic and inclusive) ซึ่งกระบวนการดังกล่าวไม่ก่อให้เกิดคนไร้รัฐขึ้น

ความเป็นพลเมืองไทยหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง

ความเป็นพลเมืองสยามในช่วงรัชกาลสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มาจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ถือว่าเป็นสมัยที่มีนัยสำคัญต่อสถานะความเป็นพลเมืองไทยโดยมีการกำหนดกฎเกณฑ์ที่แน่นอนอย่างเป็นลายลักษณ์อักษร และในรัชสมัย

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวก่อนที่จะมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี 2475 นับได้ว่าแนวคิดเรื่องความเป็นพลเมืองเป็นแนวคิดที่ผูกติดกับระบบราชาธิปไตย ที่พลเมืองต้องมีพันธะหน้าที่ต่อประเทศชาติโดยมีพระมหากษัตริย์เป็นศูนย์กลางดำรงอยู่ควบคู่กับควบคู่ไปกับการสร้างความเป็นไทยที่มีชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ อันเป็นอุดมการณ์หลักในสังคมไทย

การเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี 2475 อันนำไปสู่การสิ้นสุดลงของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และก้าวเข้าสู่การปกครองในระบอบประชาธิปไตย ได้นำไปสู่การเปลี่ยนทัศนคติต่อการมองผู้คนในสังคมจากที่เคยเป็นส่วนหนึ่งขององค์พหุที่มีกษัตริย์เป็นเจ้าของชีวิต ได้กลายเป็นพลเมืองที่มีสิทธิและเป็นเจ้าของประเทศ ผู้คนเปลี่ยนมาเป็นประชาชนในฐานะที่เป็นพลเมืองของชาติอย่างสมบูรณ์ โดยถือว่าพลเมืองเป็น “ผู้มีสิทธิและหน้าที่อย่างสมบูรณ์” ซึ่งความเป็นพลเมืองก่อนหน้านี้ไม่ได้มีการระบุถึงสิทธิแต่ประการใด มีการกล่าวถึงเฉพาะหน้าที่ของพลเมืองเท่านั้น กล่าวได้ว่าภายหลังปี พ.ศ. 2475 ความเป็นพลเมืองของไทยได้ถูกจัดวางเข้ากับสิทธิและอำนาจรัฐ และเป็นพลเมืองในฐานะที่เป็นสมาชิกของชุมชนทางการเมืองอย่างเท่าเทียมกันภายใต้พื้นฐานของกฎหมายที่รัฐเป็นผู้กำหนด

ความผันผวนทางการเมืองหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี 2475 ทั้งการปฏิวัติและรัฐประหาร ส่งผลให้แนวนโยบายของคณะราษฎรที่ต้องการสร้างความเสมอภาคแก่คนในสังคมในฐานะพลเมืองติดขัดผนวกกับความไม่คืบหน้าในการมีอิสระในฐานะปัจเจกบุคคลของคนในสยามเอง ส่งผลให้เกิดลัทธิชาตินิยมขึ้นในสมัยการปกครองของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ที่พยายามสร้าง “เอกลักษณ์” ความเป็นไทย กดทับพหุลักษณะและความหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์อื่นที่มีอยู่มาตั้งแต่การสถาปนารัฐ-ชาติในช่วงต้น

ในขณะเดียวกันบริบทของการเมืองโลกก็มีความเปลี่ยนแปลง โดยในช่วงเวลานั้นประเทศจีนได้เปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบอบคอมมิวนิสต์ ส่งผลให้การสร้างความเป็นชาติไทยผ่านแนวคิดชาตินิยมทวีความเข้มข้น จนนำไปสู่การออกพระราชบัญญัติสัญชาติ พ.ศ.2495 ขึ้น และทำการยกเลิกพระราชพระราชบัญญัติแปลงสัญชาติ ร.ศ.130 และพระราชพระราชบัญญัติสัญชาติ พ.ศ.2456

นัยสำคัญพระราชบัญญัติสัญชาติ พ.ศ.2495 ได้แก่การเพิ่มคุณสมบัติของผู้ที่ต้องการขอแปลงสัญชาติเป็นไทย โดยระบุว่าจะต้องเป็นผู้ที่มีภูมิลำเนาอยู่ในพระราชอาณาจักรไทยโดยต่อเนื่องไม่น้อยกว่า 10 ปี จากเดิมที่ระบุไว้เพียง 5 ปี และจะต้องมีความรู้ภาษาไทย ซึ่งต่อมาในการแก้ไขเปลี่ยนแปลงครั้งที่สามในปี พ.ศ. 2499 กลับมาเป็น 5 ปีเช่นเดิม แต่ยังคงเงื่อนไขเรื่องความรู้ภาษาไทยโดยเพิ่มรายละเอียดว่า มีความรู้ภาษาไทยตามที่กระทรวงกำหนดและเพิ่มบทลงโทษสำหรับบุคคลที่ได้สัญชาติไทยโดยการแปลงชาติ หรือผู้ที่มีบิดาเป็นคนต่างด้าว หากได้กระทำความผิดตามมาตรา 18 ด้วยการถอน

สัญชาติ ซึ่งแต่เดิมการถอนสัญชาติไม่เคยปรากฏมาก่อน ดังนั้นพระราชบัญญัติสัญชาติ พ.ศ. 2495 จึงเป็นเสมือนปฏิบัติการของรัฐบาลในด้านของการกันคนอื่นออกจากสังคมไป

การกีดกันคนอื่นออกจากสังคมที่ดำรงอยู่ภายใต้บริบทการเมืองในยุคสงครามเย็น ทำให้บรรดาผู้นำทหารไทยต่างหวาดระแวงต่อภัยคุกคามจากคอมมิวนิสต์ โดยเฉพาะในประเทศเพื่อนบ้านไทยในอินโดจีน ส่งผลให้ผู้นำไทยใช้ประกาศคณะปฏิวัติที่ 337 พ.ศ. 2515 ในสมัยจอมพลถนอม กิตติขจร ประกาศคณะปฏิวัติฉบับดังกล่าว ส่งผลสำคัญอย่างยิ่งต่อสถานะบุคคลที่ทำให้เกิดคนไร้รัฐไร้สัญชาติจำนวนมากในปัจจุบัน เพราะประกาศคณะปฏิวัติ 337 ได้ทำการถอนสัญชาติไทยของบุคคลที่เกิดในดินแดนไทยที่มีพ่อหรือแม่เป็นคนต่างด้าวโดยเฉพาะพวกที่เข้ามาอยู่ในพระราชอาณาจักรโดยไม่ชอบด้วยกฎหมายหรือได้รับอนุญาตให้เข้ามาชั่วคราว โดยมีทัศนคติคนเหล่านั้นว่าเป็นภัยต่อความมั่นคงของชาติ นอกจากนั้นแล้วประกาศคณะปฏิวัติฉบับนี้ยังมีผลบังคับใช้ต่อมาอีก 20 ปี ก่อนที่จะมีการยกเลิกไปในปี พ.ศ. 2535 และมีการเยียวยาบรรดาคนที่ถูกถอนสัญชาติจากประกาศคณะปฏิวัติ 337 ด้วยการตราพระราชบัญญัติสัญชาติ ฉบับที่ 4 พ.ศ. 2551 แต่ก็ยังคงติดขัดในขั้นตอนการปฏิบัติในระดับพื้นที่

จะเห็นได้ว่าความเป็นพลเมืองในช่วงหลังปี 2475 มีความแปรเปลี่ยนในโลกทัศน์ที่ต่างจากในสมัยราชาธิปไตย ที่คณะราษฎรพยายามที่จะสร้างจิตสำนึกของความเป็นพลเมืองให้เกิดขึ้นในสังคมทั้งในแง่ของสิทธิและเสรีภาพในทางการเมือง อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองภายในประเทศที่นำไปสู่การปกครองโดยทหารในระยะเวลายาวนาน ผสมกับการเมืองระหว่างประเทศที่มีความขัดแย้งทางอุดมการณ์ของโลกเสรีและโลกคอมมิวนิสต์ ส่งผลให้เกิดการสร้างความเป็นพลเมืองที่ดำรงอยู่ภายใต้แก่นแกนของความเป็นชาตินิยมที่หวาดระแวงกับภัยคุกคามจากคอมมิวนิสต์ ทำให้ความเป็นพลเมืองในประเทศไทยมีลักษณะแปรผกผันไปในอีกด้านหนึ่งนำไปสู่การสร้างเสริมวัฒนธรรมที่มีลักษณะเฉพาะเจาะจง พร้อมทั้งได้กันลักษณะทางวัฒนธรรมที่แตกต่างออกไปด้วย (culturally specific and exclusive) โดยอาศัยกลไกของกฎหมายสัญชาติในการถอดถอนบรรดาคนที่แตกต่างจาก “วัฒนธรรมชาติ” นำไปสู่การเป็น “คนไร้รัฐ” ในที่สุด

แนวคิดการข้ามชาติ (Transnationalism)

การข้ามชาติ (transnationalism) ถือได้ว่าเป็นกิจกรรมที่สอดคล้องสัมพันธ์กับโลกาภิวัตน์ และรัฐชาติ เนื่องจากมักมองว่าการข้ามชาติเป็นกิจกรรมที่ทำให้รัฐแต่ละรัฐเปลี่ยนแปลงและลดความสำคัญลง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านเศรษฐกิจ ที่ถูกกำกับโดยบรรดาบริษัทข้ามชาติ อย่างไรก็ตามแนวคิดการข้ามชาติมิใช่มีมิติเดียวที่ผ่านความร่วมมือกันทางเศรษฐกิจเท่านั้น แต่การข้ามชาติยังเกี่ยวโยงไปถึงการ

อพยพย้ายถิ่นของผู้คนทั้งโดยถูกกฎหมายและผิดกฎหมาย รวมทั้งกิจกรรมการค้าที่ทั้งถูกกฎหมายและผิดกฎหมายด้วยเช่นกัน นำมาซึ่งทั้งการลอตรัฐและการเข้มนวดที่มากขึ้นของรัฐในบริเวณเส้นเขตแดนจุดผ่านแดนต่างๆ

ในศตวรรษที่ 21 ที่โลกาภิวัตน์ได้กลายเป็นระเบียบของการเมืองโลกในปัจจุบัน กล่าวได้ว่าลักษณะข้ามชาติถูกนำมาใช้ในการอธิบายสถานการณ์ของผู้อพยพระหว่างประเทศ (international immigration) ที่ได้นำมาซึ่งการอพยพของ “คนต่างด้าวที่เป็นอื่น” จากโลกที่สามเข้าสู่โลกที่หนึ่ง ที่มาพร้อมกับการค้าที่ขยายไปทั่วโลก และการติดต่อสื่อสารที่ขยายตัวขึ้นอย่างรวดเร็ว การเคลื่อนย้ายของผู้คนข้ามชาติที่ผูกติดมาด้วยทุน วัฒนธรรม และเทคโนโลยี จึงกระทบต่อเส้นที่เคยบรรจบกันระหว่างรัฐ-ชาติและสังคมที่เจือจางลง กล่าวได้ว่าลักษณะข้ามชาติสามารถจำแนกได้ดังนี้⁶

- ลักษณะข้ามชาตินิยมจากข้างบน (Transnationalism from Above) เป็นลักษณะข้ามชาติที่ชี้ให้เห็นการบูรณาการความเป็นสากลของโลกาภิวัตน์ที่ก้าวข้ามเส้นแบ่งเขตแดนของรัฐ-ชาติ และเส้นแบ่งอื่นๆ เพื่อก่อรูปตลาดเสรีระดับโลก ลักษณะพันธทางของวัฒนธรรม และการขยายอุดมการณ์ประชาธิปไตยตลอดจนสิทธิมนุษยชนสากล การข้ามชาติรูปแบบนี้มาในกลุ่มบริษัทข้ามชาติ ทุนการเงิน สื่อระดับโลก และกระบวนการต่างๆ ในโครงสร้างระดับมหภาคที่ควบคุมโดยชนชั้นนำ
- ลักษณะข้ามชาตินิยมจากข้างล่าง (Transnationalism from Below) เป็นการนำเสนอลักษณะข้ามชาติที่เสนอภาพโลกาภิวัตน์แบบเลวร้าย ไม่ว่าจะเป็นปัญหาสิ่งแวดล้อม สุขภาวะ กระบวนการ McDonaldization of Cultures ช่องว่างระหว่างคนรวยและคนจนที่กว้างขึ้น รวมทั้งกระบวนการกดขี่ขูดรีดแรงงานจาก “โลกที่สาม” ที่นำไปสู่ความมั่งคั่งของซีกโลกเหนือบนราคาของซีกโลกใต้ การข้ามชาติในลักษณะนี้อาจจัดป้าว่าเป็น “ขบวนการต่อต้านโลกาภิวัตน์” เช่น กลุ่มอนุรักษ์ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม สหภาพแรงงาน องค์การทางศาสนา กลุ่มเคลื่อนไหวเพื่อสันติภาพ กลุ่มสตรีนิยมหรือกลุ่มที่เคลื่อนไหวในประเด็นเพศสภาพที่ชูประเด็นในเรื่องท้องถิ่นนิยมเป็นหลัก
- ลักษณะข้ามชาตินิยมส่วนน้อย (Minor Transnationalism) เป็นการแสดงให้เห็นว่าลักษณะข้ามชาตินิยมไม่อาจแบ่งแยกอย่างเด็ดขาดระหว่างท้องถิ่นกับระดับโลก อย่างที่ทั้งสองฝ่ายมักจะยืนยัน ฝ่ายท้องถิ่นนั้นแม้ว่าจะไม่บริสุทธิ์อย่างไร้มลทิน แต่ก็ยืนยันการเป็นพื้นที่ของการต่อต้าน ขณะเดียวกันโลกาภิวัตน์ก็ไม่ใช่ปรากฏการณ์ที่สมบูรณ์

⁶ การจำแนกดังกล่าวมาจาก เดชา ตั้งสีฟ้า (2549)

ทั่วถึงทั้งระดับโลก และมีได้ดำรงอยู่ในฐานะที่เป็นทวีลักษณ์กับท้องถิ่น การพิจารณา ลักษณะข้ามชาตินิยมส่วนน้อย เป็นการแสดงให้เห็นว่าการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในปัจจุบันนั้น “ความเป็นชาติ” (the national) นั้นเปลี่ยนไปแล้ว ซึ่งไม่ใช่ปริณทลที่เวลา และความทรงจำกลมกลืนอีกต่อไป ในขณะที่เดียวกันก็ไม่ใช่พื้นที่ที่สามารถยืนยันอาณาเขตที่แน่นอนอีกต่อไป แต่ความเป็นชาตินั้นผันไปตามสภาวะข้ามชาติ ด้วยเหตุนี้ ลักษณะข้ามชาติจึงไม่ถูกเหนี่ยวรั้งด้วยทวิภาวะท้องถิ่นกับระดับโลก ในทางตรงข้าม ลักษณะข้ามชาติแสดงตัวตนได้ทั้งในระดับรัฐ-ชาติ ท้องถิ่น หรือแม้แต่ระดับโลก ข้ามพหุพื้นที่และพหุเวลาที่แตกต่างและหลากหลาย

แนวคิดชายแดน (Borders)

คำว่า “ชายแดน” เป็นคำที่ถูกกล่าวอ้างโดยรัฐ-ชาติ ภายใต้ข้อถกเถียงในประเด็นความสัมพันธ์ด้านความมั่นคงและอธิปไตยของรัฐ-ชาติ ดังนั้นชายแดนภายใต้ข้อกล่าวอ้างดังกล่าว จึงครอบคลุมถึงเส้นเขตแดนตามหลักกฎหมายระหว่างประเทศ พรหมแดนทางการเมือง และวัฒนธรรมที่ต่อสู้แข่งขันกันหรือดำรงอยู่ร่วมกัน ชายแดนในแง่หนึ่งจึงเป็นสถาบันในฐานะเส้นสมมุติที่ทำหน้าที่ป้องกันและอนุญาตให้ก้าวผ่าน ในด้านของการทำหน้าที่ป้องกันการข้ามล้ำเส้นเขตแดน พื้นที่ชายแดนทำหน้าที่ควบคุมการหลั่งไหลของผู้คน ในด้านของการอนุญาตได้ทำหน้าที่เป็นพื้นที่ที่อำนวยความสะดวกในฐานะหน้าด่านของการทำสัญญาและการแลกเปลี่ยนค้าขายทางเศรษฐกิจ

อย่างไรก็ตาม ในระบบความสัมพันธ์ระหว่างประเทศที่รัฐ-ชาติยังคงเป็นตัวแทนที่สำคัญตัวแสดงหนึ่งในบรรดาตัวแสดงที่สำคัญอื่นๆ ชายแดนจึงเป็นสิ่งสร้างเพื่อสร้างระเบียบและความเป็นจริงขึ้น พื้นที่ชายแดนจึงถูกสร้างในฐานะพื้นที่ของความมั่นคง (the security border) เพื่อเป้าหมายและจุดประสงค์ทางการเมือง ดังนั้นการอธิบายพื้นที่ชายแดนในฐานะพื้นที่ความมั่นคงคือความพยายามที่จะทำให้ชายแดนเป็นตัวแทนของหน่วยงานด้านความมั่นคงและอธิปไตยของชาติ

แนวคิดพื้นที่ชายแดนในฐานะพื้นที่ความมั่นคงหมายถึง พื้นที่ชายแดนระหว่างหน่วยการเมือง 2 แห่ง ซึ่งเป็นพื้นที่ที่บรรจุด้วยมิติความมั่นคงในแบบดั้งเดิม ซึ่งมีลักษณะพลวัตบนหน้าที่ของการมีปฏิสัมพันธ์ต่อกันของหน่วยการเมืองทั้ง 2 แห่ง โดยที่ Oscar Martinez (Berg and Houtum: 2003, P.14) แบ่งประเภทของชายแดนตามหน้าที่ออกเป็น 4 รูปแบบ

1. ชายแดนที่เป็นพื้นที่ของความเป็นศัตรูกัน (alienated borders) หน้าที่นี้จะเกิดขึ้นเมื่อมีความตึงเครียดเกิดขึ้นและชายแดนจะทำหน้าที่ปิดกั้นการเข้า-ออกของทุกสิ่ง เช่น เมื่อครั้งยุคสงครามเย็น

2.ชายแดนที่ดำรงอยู่ร่วมกัน (co-existent borderlands) ซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีเสถียรภาพเป็นครั้งคราว ชายแดนจะเปิดพื้นที่ให้มีปฏิสัมพันธ์ระหว่างกันเพียงเบาบาง

3.ชายแดนที่พึ่งพาอาศัยกัน (interdependent borderlands) เป็นพื้นที่ซึ่งความมีเสถียรภาพค่อนข้างมีความคงที่เกือบตลอดเวลา ส่งผลให้ปฏิสัมพันธ์ทั้งทางเศรษฐกิจและสังคมเกิดขึ้น

4.ชายแดนที่บูรณาการเข้าหากัน (integrated borderlands) เป็นพื้นที่ซึ่งเสถียรภาพมีความมั่นคงและถาวร เศรษฐกิจของรัฐทั้งสองจะควรรวมเข้าหากัน รวมทั้งการเคลื่อนย้ายของผู้คนก็ไม่เข้มงวดนัก

อย่างไรก็ตาม ภูมิศาสตร์ในระเบียบโลกในช่วงสงครามเย็นได้ถูกบดขยี้จนแตกละเอียด จากการสิ้นสุดลงของสงครามเย็นและการล่มสลายของสหภาพโซเวียตในปลายทศวรรษที่ 1990 ส่งผลต่อสิ่งที่เรียกว่า “ชายแดน” “พรมแดน” โดยตัวของมันเองถูกเปิดออก เผยต่อ พัฒนาและถูกขุดค้นขึ้นมา และค่อยๆถูกตีความในฐานะพื้นที่ทางยุทธศาสตร์ (spatial strategic) ในการแสดงและกล่าวอ้างถึงความแตกต่างทั้งในพื้นที่ระดับระหว่างประเทศ และระดับท้องถิ่น และเป็นมากกว่าพื้นที่ทางการเมืองอย่างเดียวจึงนำไปสู่การศึกษาชายแดนและปฏิบัติการทางวาทกรรมที่เกิดขึ้นในพื้นที่นั้นๆ

งานที่ศึกษาชายแดนในช่วงหลังการสิ้นสุดของสงครามเย็น มิได้มุ่งศึกษาพรมแดนในมิติเดิม ในฐานะของพรมแดนของรัฐซึ่งให้รายละเอียดเกี่ยวกับพื้นที่และการตระหนักรู้ในขอบเขตพื้นที่ในกฎหมายระหว่างประเทศอันเป็นเครื่องแสดงถึงพื้นที่ที่จำกัดอำนาจอธิปไตยและการควบคุมของรัฐเหนือพลเมืองและทุกคนในเขตแดนดังกล่าว ฉะนั้นชายแดนจึงเป็นพื้นที่สนับสนุนการใช้กำลังและการข่มขู่ว่าจะใช้กำลัง ซึ่งนักวิชาการบางคนเห็นว่าลักษณะชายแดนนี้คือลักษณะ“ชายแดนที่เป็นจริง” เพื่อพยายามแยกแยะออกจากพรมแดนเชิงสัญลักษณ์ซึ่งไม่จำเป็นต้องเหมือนเขตแดน

แต่แนวคิดที่ว่าด้วยชายแดน เป็นแนวคิดที่นำเสนอภาพของพรมแดนศึกษา (borderland) ทั้งในฐานะที่เป็นสนามและสัญลักษณ์แห่งอำนาจ แม้ว่าจะมีด่านหอคอยและลาดหนามที่แน่นหนา อาจเป็นตัวอย่างที่สุดขั้วของอำนาจอธิปไตยซึ่งสลักแน่นอยู่บนเขตแดนที่จำกัดของแต่ละรัฐชาติ แต่ในขณะเดียวกันก็เป็นพื้นที่ชั่วคราวที่บันทึกความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนท้องถิ่นหนึ่งกับชุมชนท้องถิ่นหนึ่ง และความสัมพันธ์ระหว่างรัฐหนึ่งกับอีกรัฐหนึ่ง ลักษณะของชายแดนบ่อยครั้งจึงกลายเป็นพื้นที่การเมืองของวัฒนธรรม ที่ปะทะประสานกับการเมืองที่เป็นจริง พรมแดนไม่สามารถทำหน้าที่ในการรักษาความมั่นคงอย่างยาวนานได้หรืออย่างน้อยก็ไม่สามารถทำได้ทุกอย่าง ด้วยโลกาภิวัตน์ทางวัฒนธรรม การที่ประเด็นทางเศรษฐกิจและการเมืองกลายเป็นเรื่องระหว่างประเทศมากขึ้น และการสิ้นสุดลงของมหาอำนาจหนึ่งหลังสงครามเย็น ได้ส่งผลให้เกิดการเปิดพรมแดน และการผ่อนคลายการควบคุมจากมหาอำนาจที่เคยจำกัดการเคลื่อนย้ายของผู้คน สันคำ ทุน และความคิด (Donnan and Wilsin: 1996)

การเปลี่ยนแปลงในโครงสร้างของพรมแดนระหว่างประเทศดังกล่าว สะท้อนให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญในรัฐ-ชาติ กล่าวคือพรมแดนของรัฐในปัจจุบันไม่ใช่แค่การสะท้อนให้เห็นการเปลี่ยนแปลงต่อสถาบันและนโยบายของรัฐนั้นๆ แต่ยังชี้ให้เห็นการเปลี่ยนรูปในนิยามของความเป็นพลเมือง อำนาจอธิปไตย และอัตลักษณ์แห่งชาติ

วรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

ในส่วนนี้จะเป็นการทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับคนไร้รัฐ โดยเป็นการศึกษาวรรณกรรมที่แสดงให้เห็นความหมาย ปรากฏการณ์ของคนไร้รัฐในมุมมองที่กว้างขวางเพื่อให้เห็นพลวัตและรูปการณ์ของสิ่งที่เรียกว่า “ความไร้รัฐ” “คนไร้รัฐ”

ความหมายของคนไร้รัฐ : คนไร้รัฐคือใคร

หากมองโลกด้วยทัศนคติที่ดี คนไร้รัฐไม่น่าจะเป็นปรากฏการณ์ที่ยังคงดำรงอยู่ในสังคมได้ เนื่องจากตามคำประกาศสิทธิมนุษยชนสากล (Universal Declaration of Human Rights) ปี 1948 ได้รับรองสิทธิที่ทุกคนจะได้สัญชาติ และไม่ควรตัดสินใจเพิกถอนสัญชาติของบุคคลหรือปฏิเสธสิทธิในการเปลี่ยนสัญชาติของบุคคล แต่ในโลกความเป็นจริง ยังคงมีคนไร้รัฐกระจายอยู่ทั่วไป

เมื่อกล่าวถึงคนไร้รัฐ ส่วนมากจะถูกเชื่อมโยงเข้าสู่มิติทางกฎหมาย รวมทั้งเวลาที่กล่าวถึงคนไร้รัฐ ยังเป็นปรากฏการณ์ที่เชื่อมโยงมิติของผู้คนที่เคลื่อนย้ายอพยพระหว่างรัฐ-ชาติด้วย

งานของ Perry and Carey (1946) Walker (1981) Batchelor (1998) และ Phunthip (2006) มีกลิ่นอายงานที่คล้ายคลึงกัน คือ การอธิบายให้เห็นถึงปรากฏการณ์คนไร้รัฐ/ความไร้รัฐว่า เป็นปัญหาที่เกิดจากเรื่องสัญชาติ ที่กฎหมายภายในแต่ละประเทศให้อำนาจอธิปไตยในการออกกฎหมายเกณฑ์ ในการนับว่าใครเป็นพลเมืองของตน ไม่ว่าจะใช้เกณฑ์การเกิดตามหลักดินแดน หลักสายโลหิต หลักการแต่งงานของบิดามารดา ซึ่งในแต่ละรัฐก็มีเกณฑ์ที่แตกต่างกัน และเปลี่ยนแปลงไปตามบริบทของการเมืองว่าต้องการนับหรือไม่นับใครเป็นพลเมืองของตน (สังคมไทยมีรัฐธรรมนูญที่ชัดเจน ในช่วงเวลาหนึ่งกลัวภัยคอมมิวนิสต์ ก็จะออกกฎหมายกีดกันไม่ให้สัญชาติกับคนเวียดนามที่เกิดในเมืองไทย เป็นต้น ดูจากงาน Phunthip:2006)

การที่ปัจเจกบุคคลใดๆ จะถูกนับว่าเป็นพลเมืองของรัฐหรือไม่นั้น ส่งผลต่อชีวิตทางสังคมและการเมืองอย่างมีนัยสำคัญยิ่งบนโลกที่ยังเน้นรัฐชาติเป็นศูนย์กลาง ดังที่ Hanna Arendt เขียนไว้ว่า “การถูกกีดออกจากความเป็นพลเมือง ก็เหมือนกับการถูกกีดออกจากลักษณะทางโลกที่เป็นลักษณะของสังคมสมัยใหม่ที่รองรับและประกันสิทธิของปัจเจกบุคคลผ่านความเป็นพลเมือง” (Berkeley: 2009,p.6) อันนำไปสู่การไม่มีสิทธิทางสังคมในด้านต่างๆ กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ หากขาดซึ่งการยอมรับจากรัฐโดย

การให้สัญชาติอันเป็นพื้นฐานของสิทธิต่างๆในสังคมแล้ว ก็จะนำไปสู่การขาด “สิทธิที่จะมีสิทธิ” นั่นเอง (Walker: 1981,p.108) สอดคล้องกับ Ranciere (2006) วิเคราะห์ว่าการพูดถึง “สิทธิความเป็นมนุษย์” เป็นเรื่องที่ย่นย่อให้เหลือเพียงสิทธิพลเมือง ที่อยู่ภายใต้การอำนาจอธิปไตยของรัฐในการตัดสินว่าใครจะเป็นคนในรัฐที่จะได้รับสิทธิต่างๆ ดังนั้น การที่มนุษย์จะได้รับการรวมเข้าอยู่ในสังคมการเมืองใดเป็นอำนาจอธิปไตยที่รัฐสมัยใหม่สามารถดำเนินการได้ สำหรับคนที่ไม่ได้ถูกรวมเข้ามา จะทำชีวิตของเขากลายเป็นชีวิตที่เปลือยเปล่า (bare physiological life) ที่ไม่ได้รับการปกป้องสิทธิความเป็นมนุษย์ไม่ว่าในมิติใด ซึ่งการไม่ได้รับการปกป้องสิทธิความเป็นมนุษย์ และถูกมองจากพลเมืองในรัฐในฐานะ “คนอื่น” ผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นนำไปสู่การเกลียดกลัวความเป็นอื่นจนสามารถไปได้ไกลถึงการ Holocaust ที่เกิดกับคนยิวในสมัยนาซี

ในขณะที่งานของTang Lay Lee (2005: p.4-5) ได้แสดงให้เห็นว่าเวลาที่กล่าวถึงคนไร้รัฐ/ความไร้รัฐ สามารถพิจารณาในทัศนวิสัยที่กว้างกว่าเรื่องของสัญชาติที่เป็นปัจจัยกำหนดความไร้รัฐแต่เพียงปัจจัยเดียว เขารวบรวมนิยามคำศัพท์ต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับความรู้รัฐ จัดประเภทหลักและประเภทย่อย และเชื่อมโยงให้เห็นถึงเหตุและผลขององค์ประกอบของคำศัพท์ต่างๆ ที่นำไปสู่ความรู้รัฐ/คนไร้รัฐ

ในแง่ของกฎหมายระหว่างประเทศ เมื่อกล่าวถึงคนไร้รัฐ จะถูกจัดแบ่งออกเป็น 2 กลุ่มใหญ่ๆ คือ (1) De jure or legally stateless person คือ บุคคลที่ไม่ได้รับการยอมรับว่าเป็นคนของชาติจากรัฐใดเลย (2) De facto or effectively stateless person คือ บุคคลที่ยังคงสงวนไว้ซึ่งสัญชาติของตน แต่ไม่ต้องการให้รัฐของตนมาปกป้องคุ้มครอง ซึ่งมีนัยที่เกี่ยวพันกับจุดยืนทางการเมืองต่อรัฐบาลของรัฐนั้นๆ

จากแง่มุมทั้ง 2 สะท้อนให้เห็นว่าความรู้รัฐ เป็นเรื่องที่เชื่อมโยงกับ “พลเมือง” “ความเป็นพลเมือง” “คนของชาติ” และ “สัญชาติ” ซึ่งเป็นคำที่มีความหมายใกล้เคียงกันในการอ้างอิงถึงสถานะของบุคคลตามกฎหมายที่เป็นสมาชิกของรัฐ หากบุคคลถูกกันออกจากสถานะของสมาชิกรัฐ ก็จะนำไปสู่การมีสถานะ “คนต่างด้าว” (aliens)

สภาวะการณ์ของประวัติศาสตร์โลกที่ผ่านมา ชี้ให้เห็นว่าการเกิดขึ้นของคนไร้รัฐบ่อยครั้งมักเกี่ยวข้องกับผู้ลี้ภัย กล่าวคือ ในหลายสถานการณ์ผู้ลี้ภัย (refugee) ได้กลายมาเป็นคนไร้รัฐ สำหรับนิยามของผู้ลี้ภัย และผู้ลี้ภัยที่ไร้รัฐ ได้ปรากฏใน 1951 Convention Relating to the Status of Refugee หมายถึงบุคคลที่อาศัยอยู่ในรัฐเจ้าบ้าน ที่ไม่สามารถแสวงหาการคุ้มครองจากรัฐของตนได้ เพราะความกลัวการข่มขู่ที่เกิดจากความแตกต่างทางเชื้อชาติ ศาสนา และความคิดเห็นทางการเมือง

Lee ยังแสดงให้เห็นถึงความเชื่อมโยงระหว่าง การอพยพที่ผิดปกติ (irregular migration) กับความรู้รัฐ เนื่องจากในสภาพปัจจุบันความรู้รัฐที่ปรากฏตัวขึ้นได้เพิ่มความแหลมคมของประเด็นปัญหาในสถานการณ์ที่แตกต่างจากเดิม กล่าวคือการเข้าสู่โลกยุคโลกาภิวัตน์ที่มีการเคลื่อนย้ายของผู้คนข้าม

พรมแดนรัฐ ในระดับที่แตกต่างกันและส่งผลในทางที่แตกต่างกันด้วย ในส่วนของ irregular migration หมายถึงการเคลื่อนย้ายของผู้คนระหว่างพรมแดนรัฐ ที่มีทั้งลักษณะเดินทางเข้า ๆ ออก ๆ หรืออยู่ถาวร เป็นบางช่วง โดยปราศจากการอนุญาตหรือเอกสารอนุญาตใดๆ ลักษณะเช่นนี้นำไปสู่การอพยพเข้า อย่างผิดกฎหมายซึ่งมักเกี่ยวข้องกับการเป็นแรงงานอพยพ

อย่างไรก็ตาม Lee เห็นว่าเมื่อกล่าวถึงแรงงานอพยพ (migrant worker) ในระดับโลก ได้นำไปสู่ การจัดลำดับชั้นความสำคัญของแรงงานอพยพที่แตกต่างกันดังนี้

global migrant หมายถึง แรงงานอพยพของบรรดาบริษัทข้ามชาติ หรือสถาบันการเงินระหว่าง ประเทศ

liberal migrant หมายถึง แรงงานด้านบริการ (ผู้เชี่ยวชาญต่างชาติ-ผู้เขียน) ที่อยู่ภายใต้ ข้อตกลงการค้าเสรีระหว่างประเทศหรือระหว่างภูมิภาค

transnational migrant คือ แรงงานที่ข้ามชายแดนระหว่างรัฐ ซึ่งอาจจะเป็นทั้งคนที่มีเอกสาร อนุญาต หรือไม่มีเอกสารอนุญาตที่เทียบเท่ากับพลัภัย แต่เมื่อเปรียบเทียบกันจริงๆแล้ว transnational migrant กลับได้รับการคุ้มครองมากกว่าพลัภัย เนื่องจากโลกาภิวัตน์ทางเศรษฐกิจเอื้อให้การข้าม พรมแดนของมนุษย์ทางเศรษฐกิจ มากกว่ามนุษย์ที่ติดอยู่ในบ่วงการเมือง

คนไร้รัฐ : พัฒนาการและประวัติศาสตร์

ตามทัศนะของอาจารย์เบนเนติก แอนเดอร์สัน เมื่อกล่าวถึง “คนไร้รัฐ” ต้องย้อนกลับไปพิจารณา ว่าการก่อรูปจิตสำนึกในแนวคิดรัฐ-ชาติเกิดขึ้นเมื่อใด ซึ่งในแต่ละพื้นที่มีการก่อรูปที่แตกต่างกัน เช่นใน เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ในอดีตแผนที่ของการแบ่งเขตแดนไม่มีความชัดเจน แต่จะอาศัยอำนาจของ ผู้ปกครองที่จะดูแลพื้นที่อื่นๆให้เข้ามาอยู่ในอาณัติ ด้วยการสวมมิกัดจี จึงพบว่าอาณาจักรลานนา ในบาง ช่วงเวลาก็สวมมิกัดจีต่อสยาม ในบางช่วงเวลาก็สวมมิกัดจีต่อรามัญ การขีดเส้นแบ่งเขตแดนระหว่าง พื้นที่ต่างๆ เกิดในสมัยของการเข้ามาล่าอาณานิคมของตะวันตก ที่ส่งผลให้ผู้คนที่อยู่รอบนอกศูนย์กลาง ถูกกำกับจากส่วนกลางที่เข้ามาปกครองด้วยคนของตนแทนที่เจ้าในท้องถิ่นนั้นๆ และเมื่อรัฐขยายการ ปกครองเข้าสู่พื้นที่เหล่านี้ รัฐก็ได้บังคับเปลี่ยนสถานะของคนเหล่านี้ เป็น “ประชาชน” ของรัฐ

กระบวนการดังกล่าวในแง่หนึ่งถือว่า การเป็นประชาชน/พลเมือง เป็นกระบวนการที่มีลักษณะสากลและรวมคนเข้ามาในหน่วยปกครองเดียวกัน (universalistic and inclusive) แต่ในอีกด้านหนึ่งก็ นำไปสู่การสร้างเสริมวัฒนธรรมที่มีลักษณะเฉพาะเจาะจง พร้อมทั้งได้กั้นลักษณะทางวัฒนธรรมที่

แตกต่างออกไปด้วย (culturally specific and exclusive) (Castles:2005,p.689) ซึ่งบรรดาคนที่ถูกกันออกจากรัฐ-ชาติด้วยวัฒนธรรมที่แตกต่างจาก “วัฒนธรรมชาติ” นำไปสู่การเป็น “คนไร้รัฐ” ในที่สุด

อย่างไรก็ตาม เมื่อศึกษาถึงพัฒนาการและประวัติศาสตร์ของคนไร้รัฐ งานศึกษาโดยมากจะมุ่งศึกษาคนไร้รัฐในยุโรป เนื่องจากอิทธิพลของยุโรปตะวันตก ที่ครอบครองทั้งสถานะทางการเมือง และเศรษฐกิจในโลกสมัยใหม่ รวมทั้งสงครามครั้งใหญ่ก็เกิดขึ้นในภูมิภาคนี้เป็นหลัก “คนไร้รัฐ” จึงเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นมาเป็นเวลายาวนานในประวัติศาสตร์โลก ซึ่งสาเหตุสำคัญมาจากสงครามและการสู้รบ อันนำไปสู่การอพยพโยกย้ายออกของผู้คน และบางครั้งเกิดจากการเปลี่ยนแปลงเขตแดนของรัฐ

งานของ Perry and Carey (1946) รวบรวมประเด็นคนไร้รัฐที่เกิดจากผลของสงครามโลกครั้งที่หนึ่งและครั้งที่สอง จากบทความเรื่อง Some Aspects of Statelessness Since World War I (Perry and Carey: 1946) คนไร้รัฐ/ความไร้รัฐ คือ ผลลัพธ์ที่เกิดจากการที่บุคคลถูกถอนสัญชาติโดยประเทศที่เป็นต้นกำเนิดของบุคคลดังกล่าว และนำไปสู่การไม่ได้รับสถานะความเป็นพลเมืองในรัฐใดๆ งานของ Perry and Carey แสดงให้เห็นว่าความเป็นคนไร้รัฐและความไร้รัฐนั้น มักเกิดจากผลของสงคราม ซึ่งนอกจากนำไปสู่คนไร้รัฐแล้ว ยังนำไปสู่การเกิดขึ้นของผู้ลี้ภัยสงครามด้วย แม้ว่าผู้อพยพจำนวนมากจะเป็นคนไร้รัฐ แต่คนไร้รัฐไม่จำเป็นต้องเป็นผู้ลี้ภัยเสมอไป ความต่างประการสำคัญคือ คนไร้รัฐมักไม่มีประเทศใดรับพวกเขาหรือออกเอกสารทางการให้กับพวกเขา แต่ผู้ลี้ภัยสามารถกลับคืนสถานะของพลเมืองได้ถ้าปรารถนาจะเดินทางกลับประเทศตน

เนื่องจากงานของ Perry and Carey ให้ความสำคัญกับสงครามที่เป็นปัจจัยหลักในการนำไปสู่ความไร้รัฐ/คนไร้รัฐ งานชิ้นนี้จึงแสดงวิวัฒนาการของสงครามโลกครั้งที่หนึ่งและครั้งที่สอง ที่ส่งผลให้ทวีปยุโรปเกิดสถานการณ์คนไร้รัฐในสมัยสงครามโลกครั้งที่หนึ่ง

ก่อนเกิดสงครามโลกครั้งที่หนึ่ง กล่าวได้ว่ายุโรปอยู่ภายใต้ระบบความสัมพันธ์แบบ Concert of Europe ที่มีการสร้างดุลแห่งอำนาจโดยการกำกับและควบคุมของมหาอำนาจ 5 ประเทศ อันประกอบด้วย อังกฤษ รัสเซีย ปรัสเซีย ออสเตรีย และฝรั่งเศส Concert of Europe หมายถึง ความร่วมมือกันในยุโรปที่เรียกว่า ความสมานฉันท์แห่งยุโรปเป็นความพยายามของชาติในยุโรปที่จะสถาปนา “เครื่องมือ” ระหว่างชาติเพื่อธำรงไว้ซึ่งสันติภาพ ภายหลังจากที่มีการประชุมที่เวียนนา โดยมีวัตถุประสงค์ที่จะช่วยกันรักษาข้อตกลงต่างๆ ที่เกี่ยวกับการแบ่งดินแดนและการป้องกันภัยการคุกคามของฝรั่งเศส รวมทั้งบังคับให้ฝรั่งเศสปฏิบัติตามข้อตกลงในสนธิสัญญาที่ได้กระทำร่วมกับนานาชาติ ในแง่หนึ่งได้นำมาซึ่งความไม่พอใจของดินแดนเล็กๆน้อยๆ ที่ถูกผนวกหรือถูกยกไปให้มหาอำนาจอื่นปกครอง โดยมีคำอ้างถึงประวัติศาสตร์หรือชาติพันธุ์

ภายใต้ระบบ Concert of Europe ได้สร้างสันติภาพให้แก่ยุโรปไม่ต้องเผชิญกับสงครามใหญ่ๆ ถึง 99 ปี แต่ด้วยระบบนี้หัวใจสำคัญคือรักษาดุลแห่งอำนาจมิให้มหาอำนาจใดมีดุลมากกว่าจนเป็นภัยคุกคาม ดังนั้นเมื่อระบบเสียดุลจากการสร้างอำนาจทั้งทางการเมือง กองกำลังและเศรษฐกิจของปรัสเซีย และการเปลี่ยนแปลงในอาณาจักรรัสเซีย ส่งผลให้ยุโรปเข้าสู่สงครามโลกครั้งที่หนึ่ง

Perry and Carey เริ่มต้นลำดับเหตุการณ์ของความไร้รัฐหรือคนไร้รัฐ ใส่เรียงมาตั้งแต่สมัยสงครามโลกครั้งที่หนึ่ง

ประเทศรัสเซียภายหลังการปฏิวัติปี 1917 ได้ออกกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับความเป็นพลเมืองของสหภาพโซเวียต โดยสาระสำคัญคือ การกีดกันกลุ่ม White Russians ซึ่งเป็นฝ่ายสนับสนุนสถาบันกษัตริย์ที่ลี้ภัยทางการเมืองออกนอกประเทศ หลังวันที่ 7 พฤศจิกายน 1917 ให้ถือว่าไม่มีสถานะพลเมืองของสหภาพโซเวียต ซึ่งส่งผลให้ White Russians ที่ลี้ภัยทางการเมืองไปยังประเทศต่างๆ ในยุโรป กลายเป็นคนไร้รัฐ

ชาวอาร์เมเนียที่อยู่ในตุรกี เป็นกลุ่มที่ 2 ที่กลายเป็นคนไร้รัฐจากสงครามโลกครั้งที่หนึ่ง ซึ่งเกิดจากการที่ตุรกีหรืออาณาจักรออตโตมัน หวาดระแวงต่อชาวอาร์เมเนียที่นับถือศาสนาคริสต์นิกาย Orthodox ว่าจะนำรัสเซียเข้ามายึดครองอาณาจักร จึงนำไปสู่การฆ่าล้างชาวอาร์เมเนียมากกว่าล้านคน หรือประมาณ 50-70% ของชาวอาร์เมเนียที่อยู่ในดินแดนตุรกี ส่งผลให้เกิดการลี้ภัยทางการเมืองของชาวอาร์เมเนียนจำนวนมาก รวมทั้งกฎหมายตุรกีที่ออกในปี 1923 ทำการริบทรัพย์สินของคนอาร์เมเนียที่อยู่ต่างประเทศจากการลี้ภัยทางการเมือง นอกจากนั้นในปี 1927 รัฐบาลตุรกียังได้ออกกฎหมายที่ให้อำนาจรัฐบาลเพิกถอนสัญชาติของคนในอาณาจักรออตโตมันที่ไม่ได้มีส่วนช่วยในการสู้รบแต่กลับอยู่ต่างประเทศ

กลุ่มอื่นๆ เช่น Assyrian และ Assyro-Chaldeans และชาว Turks กลุ่มเล็กๆ ที่เป็นผู้ลี้ภัยทางการเมืองอพยพเดินทางไปยังยุโรปกลางโดยปราศจากการปกป้องคุ้มครองจากรัฐใด เหมือน White Russians และชาวอาร์เมเนีย

ปรากฏการณ์คนไร้รัฐในช่วงก่อนเกิดสงครามโลกครั้งที่ 2 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ยุโรปเพิ่งฟื้นตัวจากสงครามโลกครั้งที่ 1 และในช่วงเวลานั้นเองที่เกิดระบอบฟาสซิสต์ในอิตาลีและนาซีในเยอรมัน สถานการณ์คนไร้รัฐในอิตาลี เกิดจากฟาสซิสต์ประกาศกฎหมายในปี 1926 ที่ทำให้คนอิตาลีที่อยู่นอกอิตาลี จะสูญเสียสัญชาติหากว่าเขาจงใจที่จะทำให้เกิดความปั่นป่วนวุ่นวายภายในอิตาลี หรือทำให้เกิดอันตรายต่อผลประโยชน์ของอิตาลี หรือทำให้ชื่อเสียงอิตาลีเสื่อมเสียลง แม้ว่าในตอนแรกจะยังไม่ถอนสัญชาติของคนอิตาลีที่ไม่ได้เป็นสมาชิกฟาสซิสต์ แต่คนที่อพยพออกนอกอิตาลีที่กล่าวข้างต้น ก็ไม่ได้รับ

การปกป้องคุ้มครองและช่วยเหลือจากรัฐใด แม้ประเทศที่คนเหล่านี้อพยพเข้าไปก็ปฏิบัติต่อพวกเขา
เสมือนคนไร้รัฐ

แต่ในปลายปี 1926 อิตาลีก็แก้ไขกฎหมายที่ทำให้บรรดากิจกรรมที่ทำลายผลประโยชน์ของชาติ
เป็นเสมือนก่ออาชญากรรม และหากคนที่มีพฤติกรรมดังกล่าวถูกเรียกตัวมาสอบสวนหากไม่มาปรากฏ
ตัว จะถูกตัดสิทธิความเป็นพลเมือง

สเปนเป็นอีกประเทศที่เกิดปรากฏการณ์คนไร้รัฐ จากสงครามกลางเมืองในสเปน ส่งผลให้เกิด
การอพยพออกนอกประเทศของคนสเปน (ทั้งรัฐบาลสาธารณรัฐและประชาชนฝ่ายซ้าย) แม้ว่าจะไม่ถูก
ถอนสัญชาติ แต่ก็ไม่ได้รับการคุ้มครองจากรัฐบาลเผด็จการสเปน

สถานการณ์คนไร้รัฐที่เกี่ยวข้องกับสงครามโลกครั้งที่ 2 กล่าวได้ว่าในช่วงนี้กลุ่มคนที่ถูกบังคับให้
ไร้รัฐมากที่สุดคือ ชาวยิวในยุโรป โดยเฉพาะในเยอรมนี จากการถือว่าเผ่าพันธุ์อารยันเป็นเผ่าพันธุ์ที่
บริสุทธิ์และเหมาะสมที่จะเป็นผู้ปกครองเหนือเผ่าพันธุ์อื่น ในช่วงเวลานั้นเอง แม้แต่คนเยอรมันที่อพยพ
ออกจากเยอรมนีและปฏิเสธที่จะเดินทางกลับประเทศเมื่อมีหมายเรียกตัว จะถูกเนรเทศและถอนสัญชาติ
ยังคงสถานะพลเมือง (คือสามารถคืนสัญชาติเมื่อกลับมายังดินแดนเยอรมนี) เพียงแต่ไม่ได้รับการ
คุ้มครองจากรัฐเมื่ออยู่ในต่างแดน ในปี 1935 ได้มีการออกกฎหมายระบุว่าคนเผ่าพันธุ์อารยันที่บริสุทธิ์
เท่านั้นที่จะเป็นพลเมืองของเยอรมันได้ แต่สำหรับยิวไม่มีสิทธิเป็นพลเมืองมีสิทธิเพียงเป็นคนของชาติ
เยอรมันเท่านั้น อย่างไรก็ตามการกีดกันยิวยุ้นแรงขึ้น เมื่อมีการประกาศกฎหมายในปี 1941 บัญญัติว่า
สำหรับยิวที่อยู่ต่างประเทศ จะถูกถอนสิทธิในสถานะคนชาติเยอรมัน รวมทั้งยึดทรัพย์สินของคนยิวด้วย

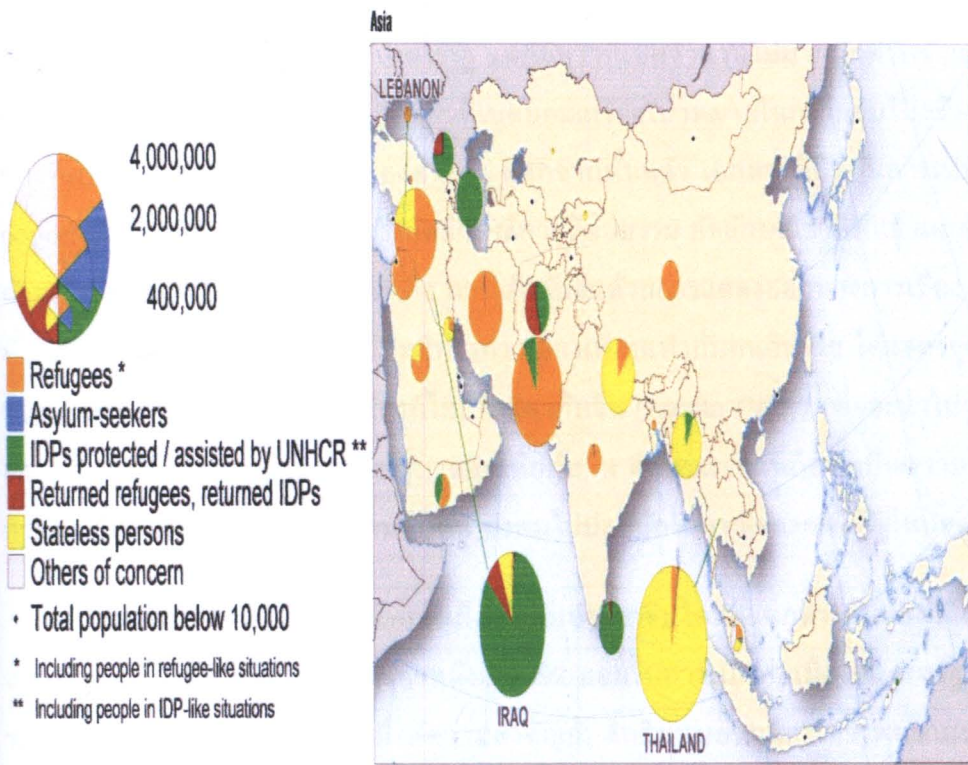
โรมาเนีย มีการออกกฎหมายในปี 1938 กำหนดระยะเวลา 20 วัน สำหรับคนยิวในโรมาเนียที่
อยู่นอกราชอาณาจักรให้มาดำเนินกระบวนการทางศาลเพื่อพิสูจน์สัญชาติ ส่งผลให้คนเชื้อสายยิวถูก
หยิบยื่นความไร้รัฐให้ถึง 225,222 คน

ฝรั่งเศสภายใต้การปกครองของรัฐบาล Vichy ดำเนินการเพิกถอนการแปลงสัญชาติของคนยิวที่
อยู่ในฝรั่งเศสตั้งแต่ปี 1927 ออกจากสถานะความเป็นพลเมือง

รัฐในคาบสมุทรบอลติก ตั้งแต่ สิงหาคม 1940 ได้ผนวกรวมเป็นส่วนหนึ่งภายใต้มานเหล็กโซ
เวียต ส่งผลให้คนเชื้อชาติเอสโตเนีย ลิทัวเนีย และลัตเวีย บางกลุ่มที่ต่อต้านการยึดครองของโซเวียต
หลบหนีออกจากประเทศตน และกลายเป็นคนไร้รัฐในท้ายที่สุด

การปรากฏตัวของคนไร้รัฐในภูมิภาคต่าง ๆ ของโลก

ปัจจุบันคงเป็นการยากที่จะปฏิเสธถึงการดำรงอยู่ของคนไร้รัฐ เพื่อแสดงให้เห็นว่าคนไร้รัฐ/ความ
ไร้รัฐ เป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในพื้นที่ต่าง ๆ บนโลก และนับวันจะทวีความรุนแรง

รูปที่ 1 Total population by category, end-2008, Data from UNHCR

แผนภาพแสดงให้เห็น การกระจายตัวของบรรดาผู้ลี้ภัย คนพลัดถิ่น และคนไร้รัฐ ซึ่งปรากฏตัวอยู่ตามภูมิภาคต่างๆทั่วโลก ภายใต้แนวคิดเรื่องรัฐ-ชาติที่ยังคงทรงพลังในฐานะตัวแสดงที่สำคัญทั้งการเมืองภายในประเทศและการเมืองระหว่างประเทศ

เอเชียตะวันออก กรณีทิเบต

ทิเบตเป็นสังคมการเมืองที่กล่าวได้น่าไปสู่การไร้รัฐของประชากรทิเบต เนื่องด้วยการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง จากที่เป็นเคยเป็นรัฐอิสระ ถูกผนวกเข้ากับจีนในฐานะเขตปกครองตนเองทิเบตในปี 1949 หลังจากเกิดการลุกขึ้นสู้ของ Dalai Lama เพื่อต่อต้านการเข้ายึดครองโดยจีนเมื่อเดือนมีนาคม 1959 แต่พ่ายแพ้ทำให้ Dalai Lama หนีออกจากทิเบตในปีดังกล่าว และไปตั้งรัฐบาลพลัดถิ่นในอินเดียในปี 1960

หลัง 1959 เป็นต้นมา ประชากรทิเบตได้อพยพลี้ภัยออกจากประเทศไปยังอินเดีย และชาวทิเบตทั้งบ้านเกิดตนเองไปยังประเทศในเอเชียใต้ ทั้งเนปาล และภูฏาน บางส่วนอพยพไปยังอเมริกา งานของ Hess (2006) แสดงให้เห็นว่าชาวทิเบตที่อพยพลี้ภัยไปยังอินเดีย เป็นคนไร้รัฐ แต่อย่างไรก็ตาม มี

ลักษณะพิเศษที่เกิดขึ้นจากชาวทิเบตที่ไร้รัฐในอินเดีย กล่าวคือ มีความพยายามของชาวทิเบตที่จะรักษาอัตลักษณ์ของการเป็นชาวทิเบต มิให้ถูกกลืนกลายเป็นคนอินเดีย แม้รัฐบาลอินเดียจะยื่นข้อเสนอในการให้สัญชาติอินเดีย แก่ชาวทิเบตไร้รัฐ แต่ก็มีชาวทิเบตจำนวนไม่มากนักที่รับข้อเสนอนั้น เนื่องจากการได้สถานะพลเมืองอินเดียเท่ากับชาวทิเบตยอมแพ้ต่อเป้าหมายในการกลับไปสร้างชุมชนจินตกรรมของทิเบตในบ้านเกิดเมืองนอนของตนเอง นอกจากนั้นแล้ว เอกสารที่ยืนยันการเป็นผู้ลี้ภัย (refugee paper) ยังเป็นเครื่องแสดงให้เห็นถึงอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรม อัตลักษณ์ชาติพันธุ์ และอัตลักษณ์ของชาติ ด้วย สิ่งที่น่าสนใจในงานของ Hess คือ การโต้กลับเงินด้วยการแสดงออกทางการเมือง สำหรับชาวทิเบตที่ได้เป็นพลเมืองของอินเดีย ซึ่งมีสิทธิทางการเมืองเทียบเท่ากับคนอินเดีย ได้แสดงจุดยืนทางการเมืองของตนด้วยการเลือกพรรคการเมืองที่ไม่เป็นมิตรกับจีน (Janata Party) เพื่อจะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ทางการทูตระหว่างรัฐบาลอินเดียกับจีน ลักษณะเช่นนี้ถือว่าเป็นความโดดเด่นของกรณีการตอบโต้ต่อรัฐที่เป็นฝ่ายตรงข้ามกับตน ซึ่งพบไม่บ่อยนักในกรณีของคนไร้รัฐในปัจจุบัน

งานของ Hess ยังแสดงให้เห็นถึงระบอบประชาธิปไตยที่แตกต่างกันของอินเดียและอเมริกา ที่ส่งผลให้คนทิเบตที่ลี้ภัยไปยังอเมริกาหลังปี 1992 ยอมรับการเป็นพลเมืองของสหรัฐอเมริกา เนื่องจากระบอบประชาธิปไตยในอเมริกาให้ความสำคัญกับสิทธิมนุษยชนและเคารพความหลากหลาย ทำให้การเป็นพลเมืองอเมริกาของคนทิเบต ไม่เป็นการทำลายอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ วัฒนธรรม รวมทั้งเจตจำนงทางการเมืองของทิเบตด้วย

ยุโรปตะวันออก กรณีประเทศในแถบทะเลบอลติก

ในสมัยสงครามโลกครั้งที่สอง และต่อเนื่องถึงสงครามเย็น บรรดารัฐแถบทะเลบอลติก ได้แก่ เอสโตเนีย ลิทัวเนีย และลัตเวีย ถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของสหภาพโซเวียต ในช่วงเวลานั้นพลเมืองของรัฐในแถบทะเลบอลติก ต่อด่านรัฐบาลของตนที่ผนวกประเทศรวมกับสหภาพโซเวียต ส่งผลให้พลเมืองใน 3 ประเทศกลายเป็นพลเมืองของโซเวียตโดยอัตโนมัติ ทำให้คนที่ต่อต้านการผนวกรวมดังกล่าวเดินทางอพยพออกนอกประเทศ ซึ่งในช่วงเวลาดังกล่าวคนเหล่านี้กลายเป็นคนไร้รัฐ เพราะไม่ได้รับการคุ้มครองจากรัฐใดๆ (Perry and Carey: 1946) ขณะเดียวกันสหภาพโซเวียตก็ส่งพลเมืองจากดินแดนของตนเข้าไปอาศัยอยู่ในรัฐทั้ง 3 และเนรเทศคนในสามประเทศที่เป็นศัตรูทางชนชั้นออกนอกประเทศไปอยู่ยังส่วนต่างๆของสหภาพโซเวียตด้วย

ความเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นเมื่อม่านเหล็กล่มสลายลงในคริสต์ทศวรรษที่ 1990 ส่งผลให้บรรดารัฐในแถบทะเลบอลติกประกาศอิสรภาพจากอดีตสหภาพโซเวียต นำไปสู่การเกิดสภาพคนไร้รัฐที่กลับหัวกลับหาง นั่นคือเกิดคนโซเวียตที่ไร้รัฐในประเทศทั้ง 3 ซึ่งสะท้อนผ่านงานศึกษาของ Gelazis (2004) ทั้ง

3 ประเทศมีอคติที่เกิดจากการกระทำของสหภาพโซเวียตในอดีต จนนำไปสู่การเพิกถอนสิทธิพลเมืองของคนโซเวียตที่อยู่ในสังคมของตนเอง ซึ่งมีระดับการกีดกันที่แตกต่างกันดังนี้

ลิทัวเนีย ก่อนประกาศเอกราชจากโซเวียตได้ออกกฎหมายในการเข้าเป็นพลเมืองของลิทัวเนีย ในปี 1989 โดยให้บุคคลที่อาศัยอยู่ถาวรไม่ว่าจะเป็นคนชาติพันธุ์ใด คนที่พูดภาษาไหน นับถือศาสนาอะไร และไม่ว่าจะทำงานแบบไหนในลิทัวเนีย สามารถยื่นขอสัญชาติลิทัวเนียได้ โดยมีการกำหนดระยะเวลาที่ยาวนานให้คนในสังคมได้ตัดสินใจ (ระยะเวลา 1 ปี) นอกจากนั้นในปี 1991 ยังออกกฎหมายแปลงสัญชาติเพื่อเป็นพลเมืองใหม่ของลิทัวเนีย ส่งผลให้คนโซเวียตที่อพยพเข้าไปประเทศในช่วงสงครามส่วนใหญ่ไม่ได้รับรัฐ ยกเว้นคนที่ตกสำรวจ

ในขณะीलัตเวีย หลังจากประกาศเอกราชจากโซเวียต ก็กลับไปใช้รัฐธรรมนูญปี 1922 (ที่ขาดส่วนสำคัญๆของรัฐประหารโดย เช่นไม่มีการกล่าวถึงเรื่องสิทธิมนุษยชน) การใช้รัฐธรรมนูญฉบับนี้เพื่อยืนยันการดำรงอยู่ของกฎหมายสูงสุดของประเทศที่มีได้ถูกทำลายในช่วงของการผนวกรวมกับโซเวียต กฎหมายในปี 1994 ระบุบุคคลประเภทใดที่ไม่ได้นับให้เป็นพลเมืองของลัตเวีย แม้ว่าจะผ่านการแปลงสัญชาติแล้วก็ตาม โดยบุคคลที่ระบุในกฎหมายคือคนที่เคยต่อต้านการประกาศเอกราชของลัตเวีย คนที่ปลุกปั่นสังคมให้เกิดการเกลียดคนต่างเชื้อชาติด้วยอุดมการณ์แบบฟาสซิสต์ ลัทธิคลั่งชาติ ลัทธิสังคมนิยมชาตินิยม ลัทธิคอมมิวนิสต์ และอุดมการณ์เผด็จการแบบเบ็ดเสร็จทั้งหลาย เจ้าหน้าที่รัฐบาลที่เคยทำงานให้กับโซเวียต บุคคลที่เคยทำงานให้กับ KGB เป็นต้น จากกฎหมายที่เข้มงวดส่งผลให้เกิดคนไร้รัฐภายในเขตแดนของลัตเวียจำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งคนโซเวียตในลัตเวีย แต่อย่างไรก็ตาม ลัตเวียได้ออกกฎหมายในการให้คนที่อยู่ในลัตเวียแต่ไม่ได้เป็นพลเมือง (เน้นกันบรรดาสมาชิกพรรคคอมมิวนิสต์ไม่ให้เห็นพลเมือง) จะไม่ถูกขับไล่หรือเนรเทศออกจากดินแดน เว้นแต่จะมีกฎหมายรองรับหรือได้รับยอมรับให้กลับมาดูภูมิของตน นอกจากนั้นภายใต้การกดดันจาก EU ลัตเวียได้แก้ปัญหาคนที่ไม่ใช่ชาวลัตเวีย (non-Latvians) ด้วยระบบ “Windows system” ซึ่งเป็นระบบการให้สัญชาติแก่คนที่ไม่ใช่ชาวลัตเวียแต่เกิดในลัตเวียที่สามารถยื่นขอเป็นพลเมืองลัตเวียภายในปี 2000 สำหรับคนที่เกิดภายนอกลัตเวียแต่อาศัยอยู่ในลัตเวียสามารถยื่นขอสถานะความเป็นพลเมืองได้ภายในปี 2003 เป็นต้นไป

เอสโตเนีย เป็นอีกประเทศที่เคยถูกผนวกรวมกับสหภาพโซเวียต หลังจากประกาศเอกราชก็กลายเป็นรัฐประชาธิปไตยใหม่ กฎหมายเกี่ยวกับพลเมืองคล้ายกับลัตเวีย แต่มีสิ่งที่แตกต่างกันคือสำหรับคนที่ไม่ได้เป็นพลเมือง มีสิทธิที่จะถูกขับไล่ออกจากดินแดนของเอสโตเนียได้ (ซึ่งรวมทั้งชาวโซเวียต ชาวลัตเวีย และชาวลิทัวเนีย ก็มีสิทธิถูกขับไล่ออกจากเอสโตเนียได้)

อย่างไรก็ตาม รัฐทั้ง 3 จะต้องปรับตัวหากเข้าเป็นสมาชิกของสหภาพยุโรป (EU) เพราะ EU พยายามที่จะแก้ปัญหาการอยู่อาศัยของคนต่างด้าวในรัฐในแถบทะเลบอลติก เพื่อนำไปสู่การบูรณาการทางการเมืองแห่งยุโรป และเพื่อนำไปสู่ “พลเมืองแห่งยุโรป” ที่เป็นเนื้อเดียวกัน ในการจัดปัญหาคนไร้รัฐ EU จึงมีบทบาทสำคัญ และถือว่าเป็นการแทรกแซงกิจการภายในผ่านองค์กรระดับภูมิภาคที่มีประสิทธิภาพ

คนไร้รัฐในอเมริกา

อเมริกามีลักษณะสังคมที่เป็นเบ้าหลอมของความหลากหลายของผู้คน สภาพสังคมเช่นนี้การยอมรับความเป็นอื่น น่าจะเป็นเรื่องที่ยากกว่ารัฐอื่นๆในโลก แต่งานของ Linda K. Kerber กลับเสนอข้อโต้แย้งว่า แท้จริงแล้วตามประวัติศาสตร์ของอเมริกาเลือกปฏิบัติต่อคนไร้รัฐ ไม่ว่าจะเป็นพวกยิปซี คนยิว คนปาเลสไตน์ และคนเวียดนามในฐานะที่มาจากหน่วยทางการเมืองอื่น จึงกล่าวได้ว่าอเมริกายังมองคนกลุ่มต่างๆ ด้วยสายตาของความเป็นอื่นที่ดำรงอยู่ในสังคมอเมริกา ทั้งๆ ที่ในความเป็นจริงในยุคโลกาภิวัตน์ที่เกิดการข้ามชาติของตลาด ไม่ควรเกิดคำถามในเรื่องใครควรเป็นพลเมืองของรัฐ แต่ควรให้ความสนใจแก่คนไร้รัฐในฐานะภาคปฏิบัติการที่มาพร้อมการเป็นแรงงานข้ามชาติ คนไร้รัฐในสายตา Kerber คือ “พลเมืองที่มีความเป็นอื่น” (citizen's other) ที่ในด้านหนึ่งมีหน้าที่รับใช้รัฐในมิติเศรษฐกิจ ในขณะที่ดำรงสถานะความเป็นอื่นพร้อมกัน ได้หยิบยื่นทัศนคติความกลัวต่อความเป็นอื่นให้คนในสังคมส่วนที่เหลือนั้น ด้วยการเขียนประวัติศาสตร์เชิงปฏิบัติการที่เกี่ยวข้องกับเชื้อชาติ เพศสภาพ แรงงาน และอุดมการณ์ซึ่งเป็นประวัติศาสตร์ที่สร้างความเป็นอื่นอย่างสุดขั้ว และสร้างลักษณะอันตรายอย่างสุดขีดให้กับคนกลุ่มนี้

คนไร้รัฐในทวีปแอฟริกา

ทวีปแอฟริกา เป็นทวีปที่มีลักษณะพิเศษกล่าวคือเป็นสังคมที่ประกอบด้วยชนเผ่าต่างๆจำนวนมากอาศัยอยู่ในเขตแดนของรัฐชาติเดียวกัน ซึ่งนำไปสู่การฆ่าล้างเผ่าพันธุ์เมื่อผู้ปกครองประเทศเป็นชนกลุ่มใหญ่ในสังคม ลักษณะเช่นนี้ส่งผลให้ทวีปแอฟริกาเกิดผู้อพยพที่ไร้รัฐจำนวนมาก งานของ Bill Berkeley (2009) ศึกษาคนไร้รัฐในแอฟริกาบริเวณชายแดนภูมิภาคแอฟริการอยต่อระหว่าง Mauritania และ Senegal งานของเขาศึกษาความรุนแรงของรัฐต่อคนไร้รัฐ รวมทั้งผลกระทบที่เกิดจากคนไร้รัฐในสถานการณ์ปัจจุบัน สำหรับชนกลุ่ม Black Mauritania ที่มีสถานะไร้รัฐ แต่ก่อนเคยเป็นพลเมืองของรัฐ Mauritania แต่ด้วยความเปลี่ยนแปลงทางการเมือง ทำให้ผู้นำทหารที่เป็นผู้นำประเทศทำการปราบปรามชนกลุ่มนี้ตลอดแนวชายแดน ด้วยข้อหาเป็นผู้ก่อการร้ายทางการเมืองและเนรเทศออกจากประเทศด้วยกำลังทหารและตำรวจ และส่งข้ามแม่น้ำไปยังฝั่งของประเทศ Senegal

สำหรับ Berkeley มองว่าปัญหาคนไร้รัฐ เป็นประวัติศาสตร์ที่เรียกว่า ชนกำพร้าของโลก (The World's Orphans) เนื่องจากจำนวนของคนไร้รัฐกระจายไปยังที่ต่างๆทั่วโลก ไม่ว่าจะเป็นกลุ่ม Roma (ยิปซี) ในยุโรป คนภูฏานในเนปาล ชาวพินาร์ในบังคลาเทศ ชนเผ่า Bidoons ในอ่าวเปอร์เซีย โรฮิงยาในพม่า ชาวเขาในประเทศไทย แต่คนเหล่านี้เป็นชนกลุ่มเล็กๆ ที่อยู่อย่างกระจัดกระจาย และอยู่ในเขตที่ห่างไกลจากความสนใจของผู้คน ดังนั้นประเด็นคนไร้รัฐจึงถูกลบออกไปจากการรับรู้ของผู้คน และแม้ว่าจะมีอนุสัญญาระหว่างประเทศว่าด้วยเรื่องคนไร้รัฐ (ค.ศ.1954) และอนุสัญญาระหว่างประเทศว่าด้วยการลดความไร้รัฐ (ค.ศ.1961) แต่มีเพียง 62 ประเทศจากเกือบ 200 ประเทศทั่วโลกที่ให้สัตยาบันต่อกฎหมายทั้ง 2 ฉบับ คนไร้รัฐจึงถูกละทิ้งจากสังคมโลก และสูญเสียความหวังของตนเอง ซึ่งนำไปสู่ปัญหาไม่เฉพาะต่อเรื่องสิทธิมนุษยชนและยังกระทบถึงเรื่องความมั่นคงด้วย เช่น เรื่องการค้ามนุษย์ ยาเสพติด หรือแม้แต่การจับอาวุธขึ้นทำลายล้างกันและกัน

เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ กรณีไทย

สำหรับสังคมไทย ปัญหาเรื่องคนไร้รัฐมิใช่มีเพียงแค่กลุ่มชาติพันธุ์ในที่สูงทางภาคเหนือเท่านั้น แต่ยังมีทั้งเรื่องของชนกลุ่มน้อยตามแนวชายแดนไทย-พม่า คนไทยพลัดถิ่นในพม่า คนมอแกนทางภาคใต้ ที่ตกอยู่ในสถานการณ์ความไร้รัฐเช่นเดียวกัน นอกจากนั้นแล้วสำหรับผู้เขียนสนใจคนไร้รัฐในอีสานที่เป็นชาติพันธุ์ลาว ที่อพยพเข้ามาในอีสานช่วงลาวแตกในปี 1974-1975 ซึ่งไม่เคยเป็นที่รับรู้มาก่อน ด้วยความใกล้กันทางวัฒนธรรม

การเดินทางของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆในอดีตในบริเวณอีสานนั้น กล่าวได้ว่าเป็นไปอย่างเสรี เนื่องจากในอดีตรูปแบบการปกครองของทั้งอาณาจักรขอม อาณาจักรล้านช้าง และอาณาจักรสยาม มีลักษณะการกระจายอำนาจให้แก่เจ้าเมืองในแต่ละท้องถิ่น ผนวกกับสภาพภูมิประเทศที่ยังไม่มีการขีดเส้นพรมแดนระหว่างกัน การเดินทางโยกย้ายที่อยู่ของคนจึงเป็นไปเพื่อหนีจากศูนย์อำนาจเดิมและมาพึ่งพาศูนย์อำนาจใหม่ จึงส่งผลให้อีสานแยกไม่ออกจากความเป็น “ลาว”

อย่างไรก็ตามนับตั้งแต่ที่อิทธิพลของตะวันตกแพร่ขยายเข้ามาในบริเวณอีสาน ในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 รวมถึงราชอาณาจักรสยามมีการเปลี่ยนแปลงระบบการบริหารราชการแผ่นดินในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่ทรงรวมศูนย์อำนาจการปกครองไว้ที่กรุงเทพฯ และแต่งตั้งข้าหลวงส่วนพระองค์ไปปกครองในดินแดนอีสาน ส่งผลให้เริ่มมีการมองเห็นถึงความแตกต่างเชิงชาติพันธุ์ ซึ่งสำหรับอีสานแล้ว ศูนย์กลางอำนาจในการปกครองมองว่ากลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในบริเวณดังกล่าวคือ “คนอื่น” ที่อยู่ใต้การปกครองของกรุงเทพฯ

นับตั้งแต่การเปลี่ยนแปลงการปกครองในประเทศอินโดจีนเมื่อปี 2518 เป็นต้นมา ส่งผลให้ประชาชนในประเทศเวียดนาม กัมพูชา และลาว ได้หลั่งไหลเข้าสู่ประเทศไทยเพื่อหลีกเลี่ยงภัยสงครามและความไม่ปลอดภัยในชีวิต ซึ่งมีจำนวนประมาณ 673,000 คน ในปัจจุบันยังคงมีคนลาวที่ไม่อพยพกลับไปยังมาตุภูมิเหล่านี้ดำรงอยู่ในอีสาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งจังหวัดชายแดนอย่างอุบลราชธานี ซึ่งถูกประทับตราจากทั้งรัฐไทยและรัฐลาวว่าเป็น “คนไร้รัฐไร้สัญชาติ” เนื่องจากทางการไทยก็มีนโยบายไม่ยอมรับคนกลุ่มนี้ว่าเป็น “ผู้ลี้ภัย” (refugees) เพราะรัฐไทยไม่ได้ให้สัตยาบันต่ออนุสัญญาระหว่างประเทศว่าด้วยเรื่องคนไร้รัฐ (ค.ศ.1954) และอนุสัญญาระหว่างประเทศว่าด้วยเรื่องการลดความไร้รัฐ (ค.ศ.1961) ในขณะที่คนกลุ่มนี้ก็ไม่สามารถกลับประเทศได้ เพราะถูกถอนชื่อออกจากระบบทะเบียนราษฎรของรัฐบาลลาวแล้ว

ด้วยสถานะดังกล่าว ส่งผลให้ชีวิตของคนไร้รัฐในอุบลราชธานี ปรากฏจากการปกป้องและคุ้มครองจากรัฐในฐานะของมนุษย์คนหนึ่ง รวมทั้งยังไม่เคยได้รับรู้ถึงการดำรงอยู่ของคนกลุ่มนี้ ในขณะที่ปฏิบัติการของชีวิตของคนกลุ่มนี้ยังคงดำเนินต่อไปอย่างมนุษย์ทั่วไป จนเกิดการขยายตัวของครอบครัวและเครือข่ายที่เพิ่มขึ้น รวมทั้งงานของ Lee (2005) ที่ให้เห็นสถานการณ์คนไร้รัฐชาวพม่าในประเทศไทย ที่เงื่อนไขทางเศรษฐกิจบีบให้เข้าทำงานในลักษณะ “แรงงานผิดกฎหมาย” ซึ่งในแง่หนึ่งเป็นทั้งลักษณะผิดกฎหมาย แต่ในอีกแง่หนึ่งก็เป็นการเอื้อให้กับเอกชนในการลดต้นทุนการผลิต ซึ่งสุดท้ายคนที่เป็นเหยื่อก็คือคนไร้รัฐ สถานการณ์เช่นนี้ก็เกิดกับคนไร้รัฐชาวลาวเช่นเดียวกัน ในขณะที่หากพิจารณาสังคมไทยจะพบอคติที่ต่อ “คนอื่น” ในระดับที่แตกต่างกัน กล่าวคือ รัฐไทยจะชื่นชมกับการบรรดา “คนอื่น” ที่มาจากโลกที่พัฒนาแล้วว่าจะนำไปสู่ Universalism ในโลกยุคโลกาภิวัตน์ ในขณะที่คนไร้รัฐทั้งพม่า ลาว กัมพูชา กลายเป็นด้านมืดที่ไม่มีใครสนใจและพิจารณาถึงชีวิตความเป็นอยู่ของพวกเขา ทั้งๆ ที่คนเหล่านี้มีส่วนสำคัญในการสร้างความเติบโตทางเศรษฐกิจของประเทศ แต่กลับถูกมายาคติในแง่ลบ เช่น เกี่ยวข้องกับยาเสพติด การค้ามนุษย์ ที่เป็นมิติที่สังคมรับรู้เท่านั้น